

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN “RİSÂLETÜ'L-
HAZARÂTİ'L-HAMŞİ'L-İLÂHIYYE” VE “EL-
İNSÂNÜ'L-KÂMİL” ADLI ESERİ (Metin ve İnceleme)**

Elif SÖYLEYİCİ DEDELER

Danışman
Prof. Dr. Himmet KONUR

2009

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “ İsmâil Hakkı Bursevî'nin “Risâletü'l-Hazarâti'l-Hamsi'l-Îlâhiyye” ve “İnsân-ı Kâmil” Adlı Eseri (Metin ve İnceleme)” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

Elif SÖYLEYİCİ DEDELER

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Elif Söyleyici Dedeler

Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri

Programı : Yüksek Lisans

Tez Konusu : İsmâil Hakkı Bursevî'nin "Risâletü'l-Hazarâti'l-Hamsi'l-İlâhiyye" ve "İnsân-ı Kâmil" Adlı Eseri (Metin-İnceleme)

Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliği'nin 18. maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OLDUĞUNA	☐	OY BİRLİĞİ	☐
DÜZELTİLMESİNE	☐	OY ÇOKLUĞU	☐
REDDİNE	☐	ile karar verilmiştir.	

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır.

Öğrenci sınava gelmemiştir.

**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın kaydı silinir.

*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fulbright vb.) aday olabilir.

Evet

Tez mevcut hali ile basılabilir.

Tez gözden geçirildikten sonra basılabilir.

Tezin basımı gerekliliği yoktur.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

İsmâil Hakkı Bursevî'nin Risâletü'l-Hazarâti'l-Hamsi'l-İlâhiyye ve İnsânü'l –
Kâmil Adlı Eseri (Metin ve İnceleme)
Elif SÖYLEYİCİ DEDELER

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
Tasavvuf Programı

Tezimizin amacı İsmâil Hakkı Bursevî'nin Risâletü'l-Hazarâti'l-Hamsi'l-İlâhiyye adlı eseri ışığında Hazarât-ı Hams ve İnsân-ı Kâmil hakkındaki görüşlerini tespit etmektir.

İncelediğimiz metnin yazarı XVII. yüzyılın ikinci yarısı ve XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış Celvetî Tarîkatı şeyhi Bursevî, eserleri vâsıtasıyla günümüze kadar etkisi ulaşan velûd mutasavvıflardandır. Balkanlar'da doğmuş, İstanbul, Bursa, Şam gibi önemli ilim ve kültür merkezlerinde yaşamıştır. Döneminin önemli âlimlerindedir. Özellikle tasavvufî tefsîri Rûhu'l-Beyân hem zamanında hem de sonrasında Anadolu, Balkanlar ve tüm İslâm dünyâsında büyük etkiye sâhip olmuştur.

Bursevî'nin incelediğimiz bu risâlesi içinde iki eser barındırır. Biz bu eserlerin ikisini de incelemiş bulunmaktayız.

Eserin birinci bölümü özellikle Vahdet-i Vücûd felsefesinde önemli olan Hazarât-ı Hams kavramının açıklamasıdır. Varlığın beş mertebesi anlamına gelen bu kavramın üçlü, dörtlü, yedili tasnifleri de bulunur. Ünlü Arap dili ve kelâm âlimi Seyyid Şerif Cürcânî'nin meşhur eseri Ta'rifât'ın Hazarât-ı Hams maddesinin şerhedildiği bu bölümde Bursevî varlığın beş mertebesi hakkında kendi görüşlerini de açıklar.

Eserin ikinci bölümünde ise yine Ta'rifât adlı eserin İnsân-ı Kâmil maddesi şerhedilir. Bursevî İnsân-ı Kâmil kavramının en yüksek varlık mertebesi olduğunu belirtir ve çeşitli örneklerle görüşlerini açıklar. Bu açıklamalar içinde birkaç yerde Bursevî'nin Cürcânî'yi tenkid ettiği de görülür.

Bursevî'nin bu risâlesi tasavvuf düşüncesi açısından önemli olduğu gibi edebiyat açısından da önemlidir. Bursevî bölüm sonlarında kendi beyitlerinden örnekler vermiş ve eserine edebî bir nitelik de kazandırmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde söz konusu Osmanlıca metin incelediğimiz iki nüshasından hareketle günümüz Türk alfabesine çevrilmiştir.

Anahtar kelimeler: 1) İ.H. Bursevî 2) Hazarât-ı Hams 3) İnsân-ı Kâmil
4) Tasavvuf

ABSTRACT

Master of Degree With Thesis

**İsmâil Hakkı Bursevî'nin Risâletü'l-Hazarâti'l-Hamsi'l-Îlâhiyye Adh Eseri
(Text and Review)**

Elif SÖYLEYİCİ DEDELER

**Dokuz Eylül University
Institute of Social Sciences
Department Islamic Sciences
Tasawwuf Program**

The purpose of my thesis is to determine İsmâil Hakkı Bursevî's opinions about Hazarât-ı Hams and İnsân-ı Kâmil in the light of his work of art Risâletü'l-Hazarâti'l-Hams.

The writer who had lived in the second half of XVII. and in the first quarter of XVIII. century was the sheikh of Celvetiyye. He is one of the writers whose numerous work of art are read for centuries.

He was born the Balkans and he lived some of important in culturel centre like İstanbul, Bursa and Şam. He was famous scientist in his century. Especially, his işârî tafsîr *Rûhu'l-Beyân*, has been effective on the Anatolia, the Balkans and the whole Islamic culture since his century

The book which is searched includes two work of art. Both of them are included in this thesis.

The first part of the work of art is the explanation of the concept of Hazarât-ı Hams which is important in philosophy of Vahdet-i Vücûd.

This concept means five steps of the existence. There are descriptions in four and seven sets. Bursevi explains the *Ta'rifât*'taki Hazarât-ı Hams which is a famous work of Seyyid Serif Curcani who is one of the famous Arabic language scholar. Bursevî also explains his ideas about the five steps of existence.

In the second chapter of his work, he explains the item of İnsân-ı Kâmil in the same famous work *Ta'rifât*. He indicates that İnsân-ı Kâmil is the highest step of existence level. He also criticises Curcani in several parts of the book.

Bursevi's work is very important in terms of literature. He has given an endless importance by giving some examples of his own poems at the end of the book.

In the second part of my study, *Ta'rifât* is translated into Turkish language

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	ii
TUTANAK.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	ix

GİRİŞ

<u>İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI</u>	1
<u>İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN TASAVVUF KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ</u>	7
<u>BİRİNCİ BÖLÜM: HAZARÂT-I HAMS</u>	11
<u>A. TASAVVUF DÜŞÜNCESİNDE HAZARÂT-I HAMS KAVRAMI</u>	11
<u>B. BURSEVÎ'NİN HAZARÂT-I HAMS GÖRÜŞÜ</u>	15
<u>C. BURSEVÎ'NİN İNSÂN-I KÂMİL GÖRÜŞÜ</u>	30
<u>D. METİNDE GEÇEN ESERLER VE ŞAHİS İSİMLERİ</u>	40
<u>İKİNCİ BÖLÜM: RİSÂLETÜ'L-HAZARÂT-I HAMS</u>	43
<u>A. METİN</u>	45
<u>B. HACI MAHMUD EFENDİ- MİHRİŞAH SULTAN NÜSHALARINDAN ÖRNEK FOTOKOPİ</u>	84
BİBLİYOGRAFYA	88

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.m.	: Adı geçen makale/ madde.
a.s.	:Aleyhi's-Selâm
Bkz.	: Bakınız.
c.	: cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı İslâm Ansiklopedisi
H.	: Süleymâniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi nüshası
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
ks.	: Kuddise Sırrıhu
M.	: Süleymâniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan nüshası
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
nr.	: numara
Neşr.	: Neşreden
ö.	: ölümü
r.a.	: Radıyallahu anh
s.	: sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve selem
Trc.	: tercüme
vr.	: varak
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI

İsmâil Hakkı Bursevî'nin hayatı hakkındaki bilgileri kendi eserlerinden elde etmekteyiz. *Tamâmü'l-Feyz* ve *Silsilenâme-i Celvetî* başta olmak üzere eserlerinde hayatının önemli bir kısmını anlatmıştır.¹

İsmâil Hakkı Bursevî, bugün Bulgaristan sınırlarında bulunan Aydos'ta 1063 yılının Zilka'desinde (Ekim 1653) doğmuştur. Uzun süre Bursa'da yaşadığı için Bursevî, bir süre Üsküdar'da ikâmet ettiği için Üsküdârî, Celvetiyye Tarikatına mensub olduğu için Celvetî nisbelerini kullanmıştır.²

İstanbul'un Aksaray semtinde doğup büyüyen babası Mustafa Efendi, İsmâil Hakkı doğmadan bir yıl önce evlerinin yanmasıyla Aydos'a taşınmıştır. İstanbul'da da tasavvufî çevresi olan Mustafa Efendi Aydos'a taşındıktan sonra bu ilişkilerini sürdürerek orada irşâd faaliyetinde bulunan Celvetî şeyhi Atpazarî Osman Fazlı ile yakınlık kurmuştu.³

İsmâil Hakkı yedi yaşında annesini kaybetti, büyükannesi tarafından büyütüldü.⁴

Aydos'ta Osman Fazlı Efendi'nin halîfesi Ahmed Efendi'den Arapça dersleri alan İsmâil Hakkı, Osman Fazlı'nın Edirne halîfesi Seyyid Abdalbâkî Efendi ile Edirne'ye gitti (1074/1664). Burada fıkıh ve kelâm ilimlerinde eğitim gördü. Ayrıca şeyhi Osman Fazlı Efendi gibi hüsn-ü hatla meşgul oldu. Tahsilini bitirince İstanbul'a Osman Fazlı Efendi'nin yanına gitti. 1083 yılının Rebûlevvel ayında

¹ Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, İnsan Yay., İstanbul 2001, s.34

² Namlı, *a.g.e.*, s.34

³ Namlı, *a.g.e.*, s.35

⁴ Namlı, *a.g.e.*, s.36

şeyhi Osman Fazlı'ya intisâb etti. İstidâdını fark eden hocası tarafından üç yıl İstanbul'da tasavvufî eğitime tâbî tutuldu.⁵ Osman Fazlı Efendi'nin çok güvendiği müridlerinden oldu. Şeyhinin söylemesiyle Onun yerine vaaz etmeye başladı. Ve yirmi iki yaşında halifelik verildi, Üsküp'e gönderildi (Rebûlâhir 1086/ Temmuz 1675).⁶

Üsküp'teki döneminde aktif şekilde vaazlar ve zâhirî ilimlerde dersler verdi. Burada Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin kızı ile evlendi (1087/1676).⁷ Üsküp müftüsü ve şehrin bazı ileri gelenlerini eleştirdiği için mahkemeye verildi.⁸ Kaldığı altı yıl içinde bu sürtüşme ortamı devam etti. Altı yılın sonunda muhalifleri onu Üsküp'ten sürdürmek isteyince şeyhi Osman Fazlı'nın tavsiyesiyle Köprülü'ye gitti. Burada dört ay kaldıktan sonra Usturumca halkının talebiyle Usturumca'ya geçti (1093/1682).⁹

İsmâil Hakkı 1096/1685 yılında Osman Fazlı tarafından Edirne'ye çağırıldı. Burada üç ay kadar kaldı. Bu sürede *Fusûsü'l-Hikem*'i şeyhinin gözetiminde okudu.¹⁰

Bursa halîfesi Sun'ullah Efendi'nin vefâtının üzerine Osman Fazlı Efendi tarafından Bursa'ya tayin edildi (Cemâziyelâhir 1096/ Mayıs 1685).¹¹ Burada da Ulu Câmî ve şehrin diğer câmilerinde vaazlar vermeye başladı. 1096/1685 yılından itibaren Kur'ân-ı Kerîm'i Fâtiha'dan başlayarak tefsîr etmeye başladı. Bir yandan da bu vaazlarını şiirler ve tasavvufî yorumlar ekleyerek Arapça kaleme aldı. Böylece önemli eserlerinden *Rûhü'l-Beyân*'ı yazmaya başladı. Bu eserini yirmi üç yılda Cemâziyelevvel 1117/ Eylül 1705'de tamamladı.¹²

⁵ Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler II*, Sır Yay., Bursa 1993, s.143

⁶ Namli, *a.g.e.*, s.40

⁷ Namli, *a.g.e.*, s.42

⁸ Namli, *a.g.e.*, s.44

⁹ Namli, *a.g.e.*, s.46

¹⁰ Namli, *a.g.e.*, s.49

¹¹ Namli, *a.g.e.*, s.52

¹² Namli, *a.g.e.*, s.54

Bursa'ya yerleşmesinden bir buçuk yıl sonra İstanbul'a şeyhini ziyârete gitti. Bu şekilde dört defa daha çeşitli zamanlarda şeyhini görmeye gitti.¹³ Son ziyâretini şeyhi Kıbrıs'ta sürgündeyken yaptı (1102/1690). Bu ziyarette şeyhi Onu yerine tâyin etti.¹⁴

Dönemin padişahı II. Mustafa'nın daveti üzerine askere moral gücü verebilmek için I. ve II. Avusturya Seferlerine katıldı. Yaralanarak Bursa'ya döndü (1107-1108/1695-1696).¹⁵

1111/1710'da Hacca gitti. Mekke ve Medine'de yedi ay kadar kaldı.¹⁶ Hac dönüşü Ulâ yakınlarında eşkiyâlarla karşılaştı ve yanındaki her şeyi kaybettiği gibi canını zor kurtardı. Hatta *Esrâru'l-Hac* adlı eserinin bu baskında kaybolduğu biliniyor.¹⁷ Muharrem 1122'de (Mart 1710) ikinci haccına niyet etti. Bir ay İstanbul'da kaldıktan sonra karayoluyla İskenderiye'ye, oradan Kâhire'ye geçti. Burada Kâdirî Dergâhı'na yerleşti. İki aydan fazla kaldığı Mısır'da tasavvuf erbâbı, halk ve medresedekilerle görüştü. Aralarından icâzet verdikleri oldu.¹⁸ Hac dönüşü iki buçuk ay İstanbul'da kalıp Bursa'ya döndü.

1126 (1714) yılında irşad faaliyetlerini Tekirdağ'da sürdürdü. Burada Âişe Hanım ve şeyhinin kızı Hanife Hanım'la evlendi.¹⁹

1129 (1717)'da Bursa'ya döndü. Aynı yıl İbnü'l- Arabî'ye olan hayranlığı sebebiyle Şam'a gitti. Burada on taneye yakın eser kaleme aldı.²⁰

İsmâil Hakkı Şam dönüşü Üsküdar'a yerleşti. Fakat devlet adamları üzerinde şeyhi Osman Fazlı ve Aziz Mahmud Hüdâyî kadar etkili olamadı (Şaban 1132/

¹³ Kara, *a.g.e.*, s. 144

¹⁴ Namlı, *a.g.e.*, s.68

¹⁵ Namlı, *a.g.e.*, s.72-73

¹⁶ Namlı, *a.g.e.*, s.74

¹⁷ Namlı, *a.g.e.*, s.77

¹⁸ Namlı, *a.g.e.*, s.87

¹⁹ Namlı, *a.g.e.*, s.89

²⁰ Namlı, *a.g.e.*, s.92

Haziran 1720).²¹ Yine aynı yıllarda Üsküdar Ahmediye Cami’inde verdiği vaazlarda vahdet-i vücûd konularından bahsettiği için suçlamalara uğradı ve tâkibâta alındı. Bu iddiaların asılsız olduğu ortaya çıktı.²²

1135’te (1723) İstanbul’dan ayrılıp Bursa’ya döndü. Kendi imkânlarıyla bir câmi inşa ettirdi. Sonraki yıllarında irşâd faaliyetleri ve kitap telifiyle ilgilenen İsmâil Hakkı 9 Zülka’de 1137’de (20 Temmuz 1725) vefât etti. Kabri kendi yaptırdığı Tuzpazarı’ndaki câminin kible tarafındadır. Hatta ölmeden üç yıl önce kaleme aldığı *Kitâbü Nakdi’l-hâl* adlı eserindeki bir manzûmenin son beytinde ölüm tarihine atıf yaptığı kabul edilir.

“*Hakkıyâ envâr-ı Hak’la pûr oldu merkadi*”

Eserleri:

Kendi eseri *Kitâbü’n-Netice*’de belirttiği üzere on beş ana eseri olduğunu biliyoruz. Bunun yanında risâleleri, mecmuaları ve vâridatlarıyla birlikte bilinen eserleri 120-130 arasındadır.²³ Bursevî’nin eserlerinin daha çok tasavvuf kitapları olduğunu görüyoruz. Tasavvuf kitaplarının ardından tefsîr ilminde kaleme aldığı eserleri ikinci sırada sayılabilir. Âyet ve kısa sûrelere yapılmış tasavvufî yorumlarıyla işârî tefsir örneklerinden sayılan *Rûhü’l-Beyân* adlı eseri sahasında önemli bir eserdir.²⁴

Ayrıca şeyhi Osman Fazlı Efendi’nin medrese eğitime verdiği önemden dolayı sağlam bir medrese eğitimi alan Bursevî ilmî sahalarda da bazı hâşiye ve

²¹ Namli, *a.g.e.*, s.104

²² Namli, *a.g.e.*, s.106

²³ Namli, *a.g.e.*, s.162

²⁴ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhü’l-Mesnevî*, Haz. İsmâil Güleç, İnsan Yay., İstanbul 2006, s.21

şerhler yazmıştır. Küçük boyutta kaleme alınan eserlerinin çoğu halktan gelen sorulara cevap mâhiyetindedir.²⁵

Eserleri arasında biyografilere de rastlanır. O dönem eserleri arasında çok sık rastlanmadığı bilinen kendi hayatını kaleme alması da dikkat çeken bir özelliktir. *Tamâmü'l-Feyz ve Silsilenâme-i Celvetî* bu eserlerindedir.²⁶

Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sine yazdığı şerhi *Rûhu'l-Mesnevî* günümüz Türkçesine kazandırılmış ve çeşitli dönemlerde basılmıştır.(İsmâil Hakkı Bursevî, *Mesnevî Şerhi*, Haz. İsmâil Güleç, İnsan Yay., İstanbul 2006)

Eserlerinde kullandığı dil Türk dilinin 18.yy'daki dönemi hakkında bilgi vermesi ve o dönemde yapılan çalışmaların özelliklerini göstermesi açısından önemlidir. Eserlerinde döneminin şartlarına göre anlaşılır bir Türkçe kullanmıştır. Bunun nedeni dönem halkının Türkçeye vâkıf olması ve dolayısıyla kitaplarının daha çok insana ulaşma gayreti olarak kabul edilir.²⁷

Bursevî'nin pek çok eserinin yüksek lisans ve doktora çalışması olarak işlendiğini görüyoruz. Yüksek lisans çalışmalarını şöyle sıralayabiliriz:

AKKOYUN, Muti, *Rûhu'l-Mesnevî'deki Metot ve Mesnevî'nin İlk on Sekiz Beyti*, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1985.

BURAK, Nizamettin, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Vesilertü'l-Merâm'ı (İnceleme-Metin)*, Mehmet Demirci, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2006.

EFENDİ, İlyas, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye'si*, Mustafa Tahralı, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1994.

MUSLU, Ramazan, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri-I*, İrfan Gündüz, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1994.

NAMLI, Ali, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri-II*, Selçuk Eraydın, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1994.

²⁵ Bursevî, *a.g.e.*, s.21

²⁶ Bursevî, *a.g.e.*, s.21

²⁷ Bursevî, *a.g.e.*, s.14

SOYSALDI, İhsan, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbü'n-Netîce Adlı Eserindeki Tasavvufî İstilahlar*, İbrahim Düzen, Harran Üniversitesi, Urfa 1998.

YENİCE, Hüseyin, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Muhammediyye Şerhi'nin I Cildindeki Tasavvufî İstilahlar ve Semboller*, Mustafa Çağrıcı, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1987.

Doktora çalışmaları:

AKÇE, Zübeyr, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri (inceleme-metin)*, Himmet Konur, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa 2008.

AVCI, Seyit, *İsmâil Hakkı Bursevî'de Hadis Tespit ve Yorumu*, Ali Osman Koçkuzu, Selçuk Üniversitesi, Konya 1999.

DURU, Rafiye, *Modern Metin Çözümleme Teknikleri Bakımından Şerh Geleneği ve İsmâil Hakkı Bursevî*, Ömür Ceylan, Ege Üniversitesi, İzmir 2007.

GÜLEÇ, İsmâil, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhü'l-Mesnevî'nin İncelenmesi (3 cilt)*, M. A. Yekta Saraç, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2003.

GÜMÜŞ, Nevin, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbü'l-Envâr'ı ve Şerhi (Hayatı-İnceleme- Tenkidli Metin)*, Cihan Okuyucu, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1998.

NAMLI, Ali, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, Kâmil Yılmaz, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2001.

Kitâbü'n-Netîce (1136/1724), *Kitâbü'n-Necât* (1131/1720), *Şerhu'l-Fıkhî'l-Keydânî* (1094/ 1684), *Dîvân-ı İsmâil Hakkî* (1098/1687), *Ferâhu'r-Rûh* (1107/1696), *Risâle-i Verdiye* (1125/1714) Bursevî'nin bilinen diğer en hacimli eserleridir.²⁸

²⁸ Namlı, a.g.e., s.161

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN TASAVVUF KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ

İsmâil Hakkı Bursevî'nin tasavvufî duygu, düşünce ve yaşantıya katkısı olan büyük mutasavvuflardan biridir. Hemen bütün tasavvufî konu ve kavramlar hakkında açıklamada bulunmuş ve görüş bildirmiştir.

İsmâil Hakkı “sûfî” kelimesinin “koyun yünü” anlamına gelen Arapça “sûf” kelimesinden türediği şeklindeki yaygın görüşe katılır.²⁹ Ona göre tasavvuf “İbnü'l-vakt olup tessevvüf ve te'hîri terk etmek ve mâzi ve müstakbel kaydını koyup zamân-ı hâlde kendi hâliyle mukayyed olmaktır”³⁰

Bursevî çok esere sâhip önemli bir âlim ve mutasavvıfıdır. Eserlerinin sayısı için çok çeşitli görüşler vardır. Ebatları farklı olan bu eserlerin yer yer farklı isimlerle de anılmış olması eser sayısının varolandan çok olduğunu düşündürür. Yaklaşık olarak vefâtından bir yıl önce tamamladığı *Kitâbü'n-Netîce* adlı eserinde on beş ana eserini zikrettikten sonra yüzden fazla kitap ve risâleleri olduğunu, bunların çoğunun tasavvufî içerikli olduğunu belirtir. Ortak görüş şudur ki; İsmâil Hakkı Bursevî'nin irili ufaklı 120-130 arasında eseri vardır.³¹ Bu tasavvuf literatürü için önemli bir katkıdır.

Bu kadar çok eser kaleme alması çeşitli sebeplere bağlanabilir. Küçük yaşta başladığı sağlam bir eğitim hayatı vardır. Bu eğitim hayatının ilmî ve tasavvufî

²⁹ Namlı, *a.g.e.*, s.245

³⁰ Namlı, *a.g.e.*, s.247

³¹ Namlı, *a.g.e.*, s.162

yönünü hep beraber sürdürmüştür. Ayrıca bulunduğu döneme göre uzun sayılabilecek yetmiş altı yıllık bir ömür geçirmiştir. Ömrü içinde Şeyhinin de yönlendirmesiyle çok çeşitli yerler görmüş, hatta çoğunda belirli müddetler yaşamıştır. Balkanlar, Anadolu, Kıbrıs, Mısır, Şam, Hicaz Bölgesi bulunduğu yerler arasında sayılabilir.³²

Dinî ve tasavvufî kültürünü ortaya koyan eserlerine katmış olduğu çok sayıdaki manzumesinin dışında dîvân sahibi oluşu önemli bir özelliğidir. İsmâil Hakkı'nın esas şöhretini sağlayan âlim ve mutasavvıf şahsiyetine edebî bir kimlik de ilâve etmiştir.³³

İsmâil Hakkı, Celvetiyye Tarîkatı mensubudur. Bu tarîkat ve nisbesinin diğer tarîkatlardan farkının ilk defa İbrâhim Zâhid Gilânî'de ortaya çıkmasıyla birlikte Üftâde ve talebesi Aziz Mahmud Hüdâyî ile ayrıntıları zuhûr etmiştir. Bursevî'nin şeyhi Osman Fazlı Efendi Üftâde ve Aziz Mahmud Hüdâyî'den sonra Celvetiyye Tarikatının en büyük sûfilerindendir. İsmâil Hakkı akâid konularında genellikle şeyhleri gibi ehl-i sünnete mensub olduğunu söyler.³⁴

İsmâil Hakkı'nın tasavvuf alanına yönelmesi babasının sâyesinde olmuştur. Daha üç yaşındayken babasının Osman Fazlı Efendi'yi ziyâretleri sırasında şeyhinin elini öper, ilgisine mazhar olurdu.³⁵

İstidâdını fark eden hocası tarafından aldığı zâhirî ilimlerin ardından üç yıl İstanbul'da tasavvufî eğitime tâbî tutulmuştur. Osman Fazlı Efendi'nin çok güvendiği mürîdlerinden olmuştur. Şeyhinin söylemesiyle Onun yerine vaaz etmeye başlamıştır. Ve yirmi iki yaşında halîfelik verilmiştir.³⁶

³² Bursevî, *a.g.e.*, s.14

³³ M. Murat Yurtsever, "İsmâil Hakkı Bursevî", *Diyânet İşleri Başkanlığı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIII, s. 107.

³⁴ Namlı, *a.g.e.*, s.254

³⁵ Namlı, *a.g.e.*, s.35

³⁶ Namlı, *a.g.e.*, s.40

Bursevî, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin şeyhi, Celvetiyye Tarîkatı'nın kurucusu Üftâde'nin derslerini tercüme etmiştir. Ayrıca şeyhi Osman Fazlı'nın dersleri ve vaazları esnasında not tutup daha sonra bu notları Arapçaya çevirmiştir. *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinde bunların bir kısmına yer vermiştir. Böylece tevhîd, varlık, merâtib-i vücûd, ma'rifetullah, cem'-fark, nefis, sülûk gibi konularda tasavvuf kültürüne katkıları artmıştır. Böylece mensûbu bulunduğu Celvetiyye Tarîkatının eserlerine önemli katkıları olmuştur.³⁷

Bursevî *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye* adlı eserinde Celvetî Tarîkatının silsilesine ve şeyhlerin biyografilerine yer vermiştir. Bu açıdan eser Celvetî Tarîkatı tarihçesi hakkında bilgi veren önemli eserlerdendir.

Bursevî'nin tasavvufî gelişimi içinde dikkatimizi çeken önemli bir nokta vardır. Şöyle ki; O kendisinden önce yaşamış din ve tasavvuf büyükleriyle mânâ âleminde görüştüğünü söyler. Başta Hz. Muhammed (s.a.v.) olmak üzere kimi peygamberler dışında Muhyiddin-i Arabî, Abdulkâdir-i Geylânî, İbrâhim b. Ethem, Şeyh Üftâde, Aziz Mahmud Hüdâyî ile olan görüşmeleri sonucu onlardan feyz aldığını belirtir.³⁸

İsmâil Hakkı şeyhini Kıbrıs'ta sürgünde iken ziyarete gitmiştir. Bu ziyâret sırasında İsmâil Hakkı şeyhinin emriyle Celvetiyye Tarîkatının şeyhliğine geçer.³⁹

Eseri *Rûhü'l-Beyân* yirmi üç yıl boyunca Câmî-i Kebir'de (Bursa Ulu Câmî) verdiği tefsir sohbetlerinden tamamlanmıştır. Tamamlanmasının ardından o sırada Bursa'da bulunan Bursevî son dersini yine Bursa Ulu Câmî'de yapmıştır. Câmîye sığmayan bir kalabalık tarafından dinlendiği nakledilir. Bu durum, döneminde Bursevî'nin ne kadar etkili olduğu hakkına bize önemli fikir verir.⁴⁰

³⁷ Bursevî, *a.g.e.*, s.15

³⁸ Bursevî, *a.g.e.*, s.16

³⁹ Namli, *a.g.e.*, s.67

⁴⁰ Namli, *a.g.e.*, s.85

Bursevî'nin mûsiki bilgisine de sâhip olduğunu biliyoruz. Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin birçok ilâhisini bestelemiştir. Günümüzde bildiğimiz birçok Hüdâyî ilâhisinin bestesi Bursevî'ye âittir. Ayrıca kendi ilâhileri de çeşitli dönemlerde çeşitli bestekârlar tarafından bestelenmiştir.⁴¹

⁴¹ Bursevî, *a.g.e.*, s.17

BİRİNCİ BÖLÜM: HAZARÂT-I HAMS

A. TASAVVUF DÜŞÜNCESİNDE HAZARÂT-I HAMS KAVRAMI

Hazarât-ı Hams beş mertebe, beş âlem demektir.⁴² Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve onu takip eden vahdet-i vücûd felsefesini benimsemiş diğer mutasavvıflara göre Allah'ın isim, fiil, sıfat ve tecellîleri sonsuzdur.⁴³ Bunların mazharları olan kâinat da sonsuzdur. Allah her an zuhûr hâlinde olduğu için bu tecellîleri tekrar etmemekte, Kâinatta her an yeni bir tecellî doğmaktadır. “O her gün bir iştedir” (Rahman Sûresi 55/29) ayeti de bunun kanıtı olarak kullanılmaktadır. İşte bu yaratılış düzenini benimseyen mutasavvıflar bu tecellîleri “Hazarât-ı Hams” dedikleri beş temel mertebeye toplamışlardır.⁴⁴

Bu tasnif genellikle beş madde olmakla birlikte dörde ya da yediye bölündüğü de olmuştur. Yedili tasnifine “Tenezzülât-ı Seb'a” denilir.⁴⁵

Hazarât-ı Hams'ın ilk mertebesine “Gayb-i Mutlak” denir. Bu mertebede Allah mutlak gayb ve mutlak kemâl hâlinedir. Henüz isim ve sıfat dâiresine inmediğinden isim, sıfat ve tecellîleri söz konusu değildir.⁴⁶ Her türlü zuhûr, tecellî ve taayyünden münezzeh olduğu için “lâ taayyün mertebesi” de denir. İnsan bilgisinin ulaşamadığı bu mertebenin herhangi bir vâsıta ile anlaşılması mümkün değildir. Bu mertebede Allah'ın zâtını yine ancak Allah bilir. “Allah'ın zâtı hakkında tefekkür etmeyiniz”⁴⁷ hadîs-i şerîfinden kastedilenin bu mertebe olduğu söylenir. “Allah vardır. Onunla beraber hiçbir şey yoktur”⁴⁸ hadîsi de dayanak noktalarındandır. Ayrıca “Allah âlemlerden ganîdir” (Ankebût, 29/6) âyeti Kur'an-ı Kerim'den bu mertebeye dayanak olarak gösterilir.⁴⁹ “Hazret-i Zât, âlem-i lâ

⁴² Uludağ, *a.g.e.*, s. 163

⁴³ Mahmut Erol Kılıç, “İbn Arabî”, *DİA*, c.XX, s.501

⁴⁴ Süleyman Ateş, *DİA*, c.XVII, s.116

⁴⁵ Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l Hikem*, c.II, Haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, M.Ü. İlahiyat Vakfı Yay., Önsöz, c.II, s. 27

⁴⁶ Ateş, *a.g.m.*, s. 116

⁴⁷ *Râmuzûl-Ehâdis*, c.II/475?

⁴⁸ Buhârî, *Sahih, Bed'u'l-Halk*, 317

⁴⁹ Konuk, *a.g.e.*, c.II, s. 28

taayyün, amâ-yı mutlak, vücûd-i mahz, vücûd-i mutlak, gaybü'l-gayb” bu mertebenin diğer isimlerindedir.⁵⁰

İkinci hazret “gayb-i izâfî”dir. İki kısma ayrılır. Birinci kısmı “hazret-i ukûl, hazret-i ervah, âlem-i ceberût, taayyün-i evvel, akl-ı evvel, hakikat-ı Muhammediyye, rûh-ı izâfî, âlem-i ahadiyyet” gibi isimlerle bilinir.⁵¹

Zâtın irâdî olarak değil, Zâtının gereği olarak tecellî ettiği ilk mertebedir. Bu yüzden “taayyün-i evvel” denilir. Zât bu mertebede kendisindeki sıfat ve isimleri bilir. Sıfatlar Zât’ının aynı olduğundan bu ilim Zât’ın kendi Zât’ını bilmesidir. Bu mertebede Zât bütün sıfatlarla sıfatlanmış olur. Onun için Zât bu mertebede “ism-i câmi” yani “Allah” ismi ile isimlendirilir.⁵²

Gayb-i izâfî’nin ikinci kısmı hazret-i misâl, âlem-i vâhidiyyet, taayyün-i sâni, tecellî-i sâni, sidretü’l-müntehâ, âlem-i emr, âlem-i melekût, âlem-i tafsîl gibi isimlerle adlandırılır. Bu kısım bazı taksimlerde hazarât-ı hams’ın üçüncü aşaması olarak da geçer.⁵³

Üçüncü mertebeye Vücûd’un hâricde bir takım sûret ve şekillerde zuhûrudur. Bu sûretler bölünmez, ayrılamaz, birleştirilemez. Bu mertebeye “misâl” denilmesinin sebebi rûhlar âleminde zâhir olan her ferdin cisimler âleminde olacağı sûrete benzer bir sûretin bu âlemde hâsıl olmasıdır. İnsandaki hayal kuvveti bu tecellîleri hayal edebildiği için “hayâl âlemi” de denilmiştir. Rûhlar ile cisimleri arasında bir berzahdır. Onun için âlem-i berzah da denir.⁵⁴

Dördüncü hazret “şehâdet-i mutlak” mertebesidir. Zât’ın görülen cisimlerin sûretinde tecellîsidir. Bu mertebenin gayb-i izâfî’den farkı tecellîlerin cüzler olarak bölünebilmesi, bitişebilmesidir. Bu makama şehâdet âlemi denilmiştir; çünkü beş duyu ile idrâk edilebilir, müşâhede edilebilir. Misâl âlemindeki tecellîleri ise el ile

⁵⁰ Ateş, *a.g.m.*, s. 116

⁵¹ Ateş, *a.g.m.*, s. 116

⁵² Konuk, *a.g.e.*, c.II, s.28

⁵³ Ateş, *a.g.m.*, s. 116

⁵⁴ Konuk, *a.g.e.*, c.II, s.23

tutmak, görmek mümkün değildir. Bu âlemdeki tecellîler görülebilir, fakat mükemmel değildir.⁵⁵

Şehâdet âlemi âlem-i mülk, âlem-i his, âlem-i nâsût, âlem-i anâsır, âlem-i felekiyyât gibi adlarla da anılır.⁵⁶

Mutasavvıflar anlatılan ilk dört hazreti dört denize benzetmişlerdir. Gayb-i mutlak denizinin dalgalanmasından gayb-i izâfî, onun dalgalanmasından melekût âlemi, bu âlemin dalgalanmasından da şehâdet-i mutlak meydana gelmiştir.⁵⁷

Beşinci merteye dört mertebeyi de kendinde toplayan hazret-i câmia'dır. Şehâdet âleminden ibâret olan cismânî, misâl ve ruhlar âleminden ibâret olan nûrânî âlemleri ve "isimler" mertebesi olan "vâhidiyyet" ve sıfatlar mertebesi olan "vahdet" mertebelerini kendinde toplar. Bu hazret "mutlak vücûd" un en son tecellîsi ve mazharlarda zuhûru bakımından en son "libâs"ı, "örtüsü"dür. "mutlak vücûd" bütün sıfat ve isimleri ile şehâdet âlemine tenezzül ettikten sonra O'nun en mükemmel tecellîsi "küçük âlem"de yani "insân"da yani "insân-ı kâmil"de vuku' bulmuştur.⁵⁸

İnsân-ı kâmil bütün ilâhî isimlerden ibâret olan ilâhî sûreti kabûle müsâittir. İlâhî emâneti taşımaya ehil olarak yaratılmıştır. İlâhî sıfat ve isimlerin hükümleri kendisinde fiilen zâhir olur. "Allah Âdem'i kendi suretinde yarattı"⁵⁹ hadis-i şerîfi bunu açıklamak için kullanılır. Bu hükümler diğer insanlarda kısmen zâhir olur. İnsân-ı kâmil mertebesindeki kemâl ve zuhûr diğer mertebelerde müşâhede edilemez.

Özetleyecek olursak: Bahsedilen mertebelerin en yükseği "gayb-i mutlak", en aşağısı içinde bulunduğumuz "âlem-i şehâdet"dir. Şehâdet âleminden mânevî yükselişle aslına rücû' eden insan bu mertebeleri tanır. Bu cisimler âleminde algılanan şeyler "âlem-i misâl" ve "âlem-i hayâl" mertebesinde olan varlığın sûretidir. Misal âlemindeki sûretler ise kendinden önceki ruhlar âleminin halleri,

⁵⁵ Konuk, a.g.e., c.III, s.23

⁵⁶ Ateş, a.g.m., s. 116

⁵⁷ Ateş, a.g.m., s. 116

⁵⁸ Konuk, a.g.e., c.III, s.23

⁵⁹ Buhârî, "İsti'zân",1; Müslim, "Birr", 115

rûhlar âlemi ise rubûbiyyet mertebesinin hallerinden ve Allah'ın isimlerinin sûretidir. Allah'ın bu mertebedeki isimleri O'nun taayyün-i evvel mertebesindeki sıfatlarının sûretleri ve Zât'ın vechlerindedir.⁶⁰ Bu mertebelerden Hakk'a ait olanı halk, halka ait olanı Hakk'a nisbet edilemez.

İbn Haldun mutasavvıfların bu görüşü felsefeden aldıklarını söyler. Bu düşünce kaynağı ne olursa olsun vahdet-i vücûdu benimsemiş mutasavvıfların varlık, yaratılış ve vahdet-i vücûd felsefesini açıklamak için dayandıkları önemli bir düşüncedir.⁶¹

⁶⁰ Konuk, *a.g.e.*, c.III, s.24

⁶¹ Ateş, *a.g.m.*, s. 116

B. BURSEVÎ'NİN HAZARÂT-I HAMS GÖRÜŞÜ

Bursevî'nin incelediğimiz eserinde ilk olarak varlığın beş mertebesi üzerinde durulmaktadır.

“Hazret” kelimesi risâlede “mertebe” anlamında kullanılmıştır. “Hazarât” kelimesi hazretin çoğulu olup “mertebeler” anlamındadır. Hazarât-ı Hams terimi de varlığın beş mertebesi anlamındadır. Allah Teâlâ'ya nisbetle bütün varlıklar her mertebede huzûrda ve müşâhiddir, şâhid olunur. Allah'a göre gayb yoktur. “Görülmeveni ve görüleni bilendir” (Haşr 59/22) âyeti buna binâendir. Ama mahlukât için durum böyle değildir. Mahlukât yalnız gördüğünü bilir. Mertebeler Hakkın varlığının zuhûr etmesidir ki bu zuhûra “ilâhiyye” denir. Buradan hareketle Hazarât-ı Hams bu zuhûrdan sonra varlıkların tasnifidir.

Bursevî'ye göre böyle bir tasnifin olması Hakkın varlığının kesrete dayandığı anlamına gelmez. Burada kastedilen Zât'ın kendisinin değil, görünür tecellîlerinin tertîb ve tasnifidir. Bu tertîb tecellîlerin bilinmezliğine kadar olan zuhurâtın tertibidir. Yani Mutlak Varlık'ın vekillerinin çeşitli hareket ve mertebelerdeki zuhûrunu sıralamaktır. Aktâb⁶² ve abdâl⁶³ da bu sıralama içindedir.

Bursevî buradan sonra başka bir noktadan daha bakar ve Hazarât-ı İlâhiyye yerine Hazarât-ı Halkıyye denemez mi diye sorar. Ve şöyle cevaplar: Hakîkat bilgisine sâhip olanlar için Hak zâhirdir ama yaratılış bilinmezdir. “Ben gizli bir hazine idim”⁶⁴ hadîs-i kudsîindeki “gizli hazine” lafzı zuhûrun yokluğuna işaret

⁶² Aktâb, kutub kelimesinin çoğuludur. Sözlükte, değirmende alt taşa yerleştirilen ve üst taşın dönmesini sağlayan demir anlamındadır. Tasavvuf istilâhında en büyük velî, her zaman âlemde Allah'ın nazar kıldığı yer olan tek kişi anlamındadır. (Geniş bilgi için bkz. Uludağ, *a.g.e.*, s.221)

⁶³ Abdâl, bedel kelimesinin çoğuludur. Tasavvufta sayıları yedi, yetmiş, kırk olarak gösterilen bir evliyâ zümresi. Dünyadan habersizce gönlünü Hakk'a veren derûn insanlar, ermişler. (Uludağ, *a.g.e.* s.21; ayrıca bkz. Kâşânî, *a.g.e.* s.456)

⁶⁴ Bu bölümde geçen hadîs-i şeriflerin kaynakları metin bölümünde belirtilmiştir.

eder. Ama tecellilerin ortaya çıkmasıyla birlikte “gizli hazine” de açığa çıkmış olur. Buna Zât-ı İlâhiyye denir, Zât-ı Halkıyye denmez. Çünkü Zât-ı Halkıyye gerçekte yoktur. Eşyânın her biri görünüşte farklıdır ama hakîkatte aynıdır. Zâhirdeki farklılıkları bâtınlarının aynı olmasına engel değildir. Yani tüm varlıklar görünüşte birbirlerine uzak görünseler de yakınlıkları vardır. Sonuç olarak gözü perdeli olanlara göre zâhiri yaratılmış, bâtını Haktır. Keşf ehline göre ise zâhiri de bâtını da Haktır.

Hazarât-ı Hams mertebelerinin ilki gayb-i mutlak mertebesidir. Gayb-i şehâdetten önce gelir. Bu mertebe kayıtlı olmaktan ve izâfiyetten uzaktır.

Bursevî’ye göre bir tür gayb vardır ki üst mertebesine göre şehâdetdir, bilinir. Alt mertebesine göre ise gaybdır, bilinmez. Bu tür gayba gayb-i izâfî denir. Bu tür gayb her anlamda gayb değildir, bazı bakımlardan bilinir. Lâ taayyün (belirsizlik) itibariyle gayb-i ilâhi mutlak zât-ı ilâhiyyedir. Ve ona hakîkatü’l-hakâik, gayb-i meçhûl, ahadiyyet isimleri de verilir. Allah bu ahadiyyet-i zâtiyye mertebesinde çokluk, birleşme, isim, resim, nisbet gibi yaratılmışların sıfatlarından münezzehdir.

Bursevî burada açıklama için çekirdek-ağaç⁶⁵ benzetmesini kullanır. Yaratılmış her şey bu mertebe içindeyken çekirdekteki ağaca benzetilir. Ağaç çekirdeğinde nasıl ki topluca ve basit görünüyorsa gayb-i mutlak mertebesinde yaratılmış bütün varlıklar bu haldedir.

Bursevî bu bölümde Taayyün⁶⁶ tanımını da verir. Ona göre taayyün bir nesnenin ilimde veya ilim dışında bazı haller ve vasıflarla belli ve seçilmiş olmasına denir. Gerçi Allah taayyün ve la taayyünden münezzehdir. Taayyünü ikiye ayırmıştır: İlâhi taayyün, kevnî taayyün. İlâhî taayyünün başı hüviyyet-i zâtiyye sonu kelâm, kevnî taayyünün başı Rûh-i Muhammedî sonu insâniyyet mertebesidir.

⁶⁵ Geniş bilgi için bkz. Konuk, *a.g.e.*, c.II, s. 33

⁶⁶ Taayyün: Kelime anlamı, belirme- belli olmak demektir. Tasavvufta müşahhas hâle gelme, birbirinden seçilme, ayırte dilme demektir. İlk taayyün vahdet mertebesi, ikinci taayyün vâhidiyyet mertebesidir. Sûfilere göre Hakk’ın zâtında her şey vardır. Ama belirsizdir. Her şeyin Ondan zuhur ve tecellî yoluyla ortaya çıkışı bir taayyün şeklinde olur. (Geniş bilgi için bkz. Uludağ, *a.g.e.*, s. 335; ayrıca bkz. Kâşânî, *a.g.e.*, s. 136-137)

İlim mertebesindeki a'yân-ı sâbite⁶⁷ de bu âlemedir. Subût ile vücûdun farkı şudur ki; vücûd bir nesnenin zuhûruyla ortaya çıkar ki görünen varlıklar gibi. Aslında bâtın olan şeylerde de zuhûr vardır ama makâmına göredir, fark edilmeyebilir. A'yân-ı sâbite eşyanın hakîkati ve gaybın manasıdır. A'yân-ı sâbite ilk tecellî ve feyz-i akdes⁶⁸ ile ilim mertebesine geri döner. Bursevî'nin açıklamasında bu ana rahminde oğlan evlâdın oluşmasına benzetilmiştir. Dıştan belli değildir ama vardır. Ruhlar makâmındaki varlığın durumu da böyledir. Varlık olarak feyzlendirilmiştir. Onların yok oluşları kendi nefisleri itibariyle görünmemelerindedir. Varolmaları ise feyz-i ilâhiyye ile feyizlenmeleri sebebiyledir. Yani aslında eşyâyı var kılan Zât'ın nûrudur, Kayyûm isminin sırrıyla.

Gölge örneği⁶⁹ ile açıklanırsa; gölgeyi var kılan gölgenin sâhibidir. Yani gölgenin sâhibi ne tarafa dönerse gölge de ona tâbî olur. Gölge ile sâhibi arasında tam bir ilişki vardır. Tasavvufta buna İttisâl⁷⁰ denir. Yani kulun varlık imkânıyla Allah'ın nefesi bitişiktir. Buna binâen kulun varlığı gölgenin varlığı gibidir ki aslında hakîki varlık değildir. Ve hala ilim âleminde sâbittir. Nitekim hakîki varlık gölgenin sâhibidir, gölge değil.

Bursevî bu konuyu bir örnekle daha açıklar; Güneş ışınlarını yeryüzüne yansıtır. Güneşin yansıyan ışıkları güneşin kendisi değildir. Işıklar eserdir, güneş de müessirdir. Gölge de sâhibinin eseridir. Eser müessire delil olur. Bunun felsefedeki adı burhân-ı limmîdir.⁷¹ Bu tevhîdi gösterir ki “Kendini bilen Rabbini bilir” sözü bunu anlatır. Müessirin esere delil olmasına ise burhân-ı innî⁷² denir. “Rabbini bilen kendini bilir” sözü de bunu gösterir. Bâzı ârifler “Kâinat hayâlden ibârettir. O

⁶⁷ A'yân-ı Sâbite: Eşyanın Allah'ın ilmindeki suretleri, varlığın Allah katındaki ilmî suretleri, bir şeyin ilmi mertebesindeki hakikatleridir. Bu hakikat mevcûd olmayıp Allah'ın ilminde sabittir. (Geniş bilgi için bkz. Uludağ, *a.g.e.*, s. 55; ayrıca bkz. İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi*, Haz. Mehmet Demirci, Vefâ Yay., İstanbul 2007, s.34)

⁶⁸ Feyz-i Akdes: Önce ilim sonra ayn mertebesinde şeylerin ve istidatların varolmasını gerektiren zât-ı hubbi tecelli. (Uludağ, *a.g.e.*, s. 137) Ayrıca; İlmî sûretlere Zât'tan gelen feyze denir. (Ankaravî, *a.g.e.*, s.34)

⁶⁹ Geniş bilgi için bkz. Konuk, *a.g.e.*, c.II, s. 35

⁷⁰ İttisâl, kulun varlığını tek olan varlıkla bir olarak görmesi, kendi varlığını dikkate almaması. (Geniş bilgi için bkz. Uludağ, *a.g.e.* s.196; Ayrıca bkz. Kâşânî, *a.g.e.* s.34)

⁷¹ Burhân-ı Limmî: Bir şeyi illetleriyle ispat eden kıyastır. Müessirden esere düzenlenen burhândır. (Geniş bilgi için bkz. İbrahim Emiroğlu, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Asa Yay., İstanbul 1999, s.239)

⁷² Burhân-ı Innî: Bir şeyi eserleriyle ispat eden kıyastır. Yani eserden müessire düzenlenen burhândır. (Geniş bilgi için bkz. Emiroğlu, *a.g.e.* s. 239)

gerçekte Haktır” derler. Bu gölge ile sâhibi örneğini özetleyen açık bir sözdür. Zira bir nesnenin hayâlinin olması varlığın zıddı yani yokluk demek değildir. Eşyânın husûsî varlığının olmaması demektir. Buna vücûd-i mümkün derler ki bâkî değil, helâk olandır. “Onun zâtından başka her şey helâk olucudur” (Kasas 28/88) âyeti buna delildir. Yani kozmolojik olarak varlık helâk olucudur. Hakîki varlık ise bâkîdir. Hatta evliyâ ve enbiyânın rûhânî bereketleri cesetlerine bulaşmış olup bedenleri bile bozulmadan korunabilir. Zirâ sâdik olanların bakâsı Hakkın bakâsıyladır. Diğerlerinininki ise Hakkın ibkâsıyladır. Bu yüzden eşyânın hakîkati sâbittir denir. Bunun yanında aslında çoğu sûret itibâriyle değişim üzerindedir. Onun için bu âleme “kevn u fesâd”⁷³ âlemi denir. Ve onun sınırı yedinci semânın çukuruna dek. Âlemin sûreti varlık ile yokluk arasındadır. Ve kevn u fesâd bu demektir. Bunun sonucunda kul bakâbillah bulmalı ki yok olmasın. Ve fenâfillah yolunda olmalı ki menzîl-i evvele ulaşsın. Ârifler bunu anlatmak için “Elest günü hala hâzırdır” derler.

Bursevî açıklamaya devam eder: âlem de ilmin sûretidir. Zirâ ilimde nasılsa öyle sûret bulur. Hakka göre sûretle manâ birdir. Ve âlem özel isimdir. Ve âlem isim sâhibine delîl olan nesnedir. Bu yönden tüm eşyâ İlâhiyye’nin ilmidir ki zâtına ve sıfatına işâret eder. Ve bu ilme ism-i hakîki denir. İsimlerin ismidir. Fakat eşya delalet, kılavuzluk etmede farklılıklar gösterir. Şöyle ki Rasûlullâh’ın delaleti, kılavuzluğu diğerlerinin kılavuzluğundan daha büyük ve yücedir. Çünkü tüm eşyâyı hakkıyla ve ayrıntısıyla kendisinde toplayandır. Diğer hiçbir şeyde bu kuvvet yoktur. Hakkın güzelliği tamamıyla nûrdur ki onda karanlığın eseri yoktur. Bu güzellik aynen Rasûlullâh’a da yansımıştır. Bundan anlaşılır ki sıddikiyyet derecesi Allah katındaki en şerefli hallerdendir. Parçalardan oluşmuş bazı fazîletli nefisler de yüksek mertebelere çıkartılmışlardır. Bu açıdan beşerin fazîletlisi meleklerin fazîletlisinden daha yüksek mertebelerdedir. Bu konuda Cürcânî ile Bursevî farklı düşünmektedirler. Bir de Bursevî’ye göre Cürcânî’nin tasnifindeki a’yân-ı sâbite mertebesinin gayb-i mutlakta bulunması şüphelidir. Bursevî’ye göre gayb-i mutlakta değil gayb-i izâfî mertebesinde olmalıdır ki altındaki mertebelere göre gayb ve üstündekilere göre şehâdettir. A’yân da mertebe olarak böyledir. Yani Allah

⁷³ Kevn u Fesâd: Oluşum- bozulma âlemi, maddi âlem demektir. (Uludağ, a.g.e. s.212)

ahadiyyet-i zâtiyye mertebesinden zuhûr edince tecellî-i akdes ile gayb-i zâttaki basît şeyler ilim mertebesine tenezzül edip mücmele dönüşür. Ondan sonra rûh mertebesine tenezzül eder. Hakkın vücûdu zuhûrda kaybolmuş olur. Âlem-i gayba âlem-i ilah ve âlem-i vücûb da denir. Bu âlemdeki sıralama ve düzen ilâhi isimlerin toplanması anlamındadır. Ancak âlem-i vücûbda terkîb olmaz. Yani gayb-i izâfi gayb-i mutlak olmaz. Gayb-i izâfinin gayb-i mutlak olması gayb-i mutlaka zarf olması itibariyledir. Bu şu demektir ki gayb-i izâfi mertebesinde tecellî olmasa gayb-i mutlaktan eser olmazdı. Aslında bu terim anlamına muhalifdir. Gayb-i izâfi hakîkatlerin ve a'yân-ı sâbitenin toplamıdır. Bu mertebe ilmin zâhir olmasıdır. Zira ilmin bâtın olması gayb-i mutlaktaki bir haldir. Bu durumda gayb-i izâfi gayb-i mutlak âlemi ile ruhlar âlemi arasında berzahdır ki gayb-i evvele dayanmıştır, bunun başlangıcıdır. Bir alttaki mertebe üstekinin aynası ve sırrının sûretidir. Emr-i vücûd da diğer mertebelerden böyledir. Bu anlamda a'yân mertebesine vücûd-i zıllî-i kadîm (kalıcı olanın gölgesinin varlığı) ve rûhlar mertebesine vücûd-i zıllî-i hâdis (geçici olanın gölgesinin varlığı) denir. Yani düşünce hâlinde çekirdek ma'den-i kesret, ağacın gövdesi ise fiilde masdar-ı kesrettir. Bir nesne düşüncede yoksa fiilde olması mümkün değildir. Bursevî bu bölümü açıklarken Hızır Kıssasını zikreder. Bilindiği üzere Kur'an-ı Kerîm'de Hızır ismi geçmemekle birlikte Kehf Sûresi 65-82. âyetler Hızır Kıssası olarak anlatılır. Bu âyetlerde öldürülen çocuk için طبع كافرًا ifadesi yer almamaktadır. Bursevî çocuğun öldürülüşüne sebep olarak kalbinin mühürlü olduğunu ve büyüdüğünde isyan edeceğinden dolayı öldürüldüğünü açıklamak için bu ifadelerle yer vermiştir. Bursevî'ye göre mühürlemek aslında Hızır'ın (a.s.) fiili değildir. Düşüncede olan böyle fiile geçmiştir.

Ayrıca gayb-i mutlak mertebesiyle şehâdet-i mutlak mertebesi yan yanadır. Daha önce dendiği gibi gayb-i izâfi öncesindeki mertebelere göre şehâdet, sonrasındakilere göre gaybdır.

Şehâdet-i mutlak mertebesine hiss mertebesi de denir. Bu mertebedeki sûretler iki türdür. Birincisi tabîatın sûretleri: arş, kürsî ve buna tâbi olan sûretler. İkincisi mürekkebin cisimlerin sûretleridir ki semânın, doğumlu varlıkların ve bunlara tâbi olanların sûretleri gibi. Zira yerin, göğün ve bunlara tâbi olanların sûretleri tabîyyât-ı latîfedendir. Bu türlere yok olma birden olmaz. Kur'an-ı Kerîm'de "Gök

yarıldığı zaman” (İnfitar 82/1) âyetiyle anlatılır. Semâvâtın kesâfeti (yoğunluğu) diğer kesâfet emirleri gibi değildir. Belki letâfet tarafı gâliptir. Kesâfet unsurlarındandır. Bunun gibi semâlara da ecrâm-ı neyyire (nurlu cisimler) denir. Bu nûrâniyettendir ki gezegenlerin ışıkları perde âleminden arzın yüzüne yansır. Duvardan ise güneşin ışıkları yansımaz. Bu kesâfetin duvarıdır. İnsan varlığında kalb de böyledir. “Yeryüzü Rabbinin nuru ile aydınlanır” (Zümer 39/69) âyeti bunu anlatır. Yani ilâhî tecellî böyle hâsıl oldukça ışınları latîf kalpten kesîf heykele akseder. Bu yüzdendir ki gece namazı kılanların yüzleri nurludur. Yani itaat edişleri yüzlerine yansır.

Ayrıca şehâdet-i mutlak mertebesinde basît sûretlere önem verilir. Fakat basîtlilikleri bir dereceye kadardır. Tabâyi’-i erba’⁷⁴ ve anâsır-ı erba’⁷⁵ gibi. Bunlar tertîbden önce basîtin parçaları gibidir. İşin aslı karmaşıktır. Bunlara basît-i i’tibârî denir, hakîki denmez.

Hazret-i mutlakanın âlemi mülkdür. Bu âleme hiss âlemi de derler. Hissi yani görülenleri idrâk eder. Gayb hisle idrâk edilemeyen, belki akılla bilinebilendir. Kesin delille veya doğru haberle olan gayb çeşidine idrâk-i imân derler. Nasıl ki şehâdet hisse karşılıksa imân da gayba mahsusdur. Bir şey hisle bazen bilinip bazen bilinmese gayb olmaz. Bazen de olsa hissedilebildiği için şehâdet sayılır.

Mülk âlemine nâsûtiyye mertebesi de denir ki başı göğün hareketidir. Gayb âlemine de lâhûtiyye mertebesi derler ki başlangıcı zuhûrdur. Nâsût⁷⁶ ve lâhût⁷⁷ kavramları aslında Hıristiyan ıstılâhındandır. Tasavvufî felsefede lâhûtun nâsûta girmesi söz konusu değildir. Belki bağlantı hâlinededir.

⁷⁴ Tabâyi’i Erba’: Dört tabiat unsurudur. Yunan filozoflarının kaynaklık ettiği kuru, yaş, sıcak, soğuk kavramlarını anlatan terimdir. (Abdurrahman Güzel, *Dini- Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Yay., Ankara 1999, s. 636)

⁷⁵ Anâsır-ı Erba’: Dört unsur demektir. Yunan filozofları özellikle Empedokles tarafından evrenin temel bileşenleri olarak görülen toprak, hava, su, ateştir. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2002, s. 320)

⁷⁶ Nâsût: İnsanın maddî, beşerî, bedensel, zâhirî yönüne denir. (Uludağ, *a.g.e.* s.268)

⁷⁷ Lâhût: Hakka ve insanın ilâhî, ruhi, manevî, batınî yönüne denir. (Uludağ, *a.g.e.* s.268; ayrıca bkz. Uludağ, *a.g.e.* s.224)

Buradan anlaşılır ki nefs-i nâtika⁷⁸ cismin bir parçası değildir. Nefs-i hayvâniyye⁷⁹ cismin parçasıdır. Bu iki nefsin farkını göremeyenler “Rûh cisimdir ve cesetle beraberdir” derler. Bu doğru değildir. Aslında nefs-i hayvâniyye nefs-i nâtika eseridir ki başı hiss ve harekettir. Nefs-i hayvâniyye insan tabiatına, tabiat da bedene tâbi olur. Böylece insan üç nesneden oluşur ki heykel-i cismânî, emr-i rûhânî, hakikat-i câmiyasıdır. Yani rûh ve beden toplamından başka bir hakikat zuhûr eder ki cemâl ve celâl sıfatlarını barındıran, lutf ve kahrı içine alan, cennet ve cehennemi kapsayandır. Sadece rûh nûr-i ilâhî'nin eseri sadece cesed de bir kuru ceseddır ki mahall-i kiyânî⁸⁰ olarak adlandırılır.

Bursevî yine bir örnekle açıklayarak devam eder; değirmenin dönmesi suyun hareketiyledir. Un da onun fiilî hareketinin sonucudur. Yani hareket bir hareket ettirene muhtâcdır. Yaratılmış olan şey zâtında hareket ya da sükûnla vasıflanmamıştır. Değirmen zâhirde suyla hareket eder. Ama aslında hareket ettiren tecellî sırrıdır. Yani zâtın kimliğinin sırrı her şeyde bulunur. Onun için hadis-i şerîf’de “Rüzgâra sövmeyin”, “Dehre sövmeyin” buyurur. Yani bir şeyin en başını düşünen kimse şirk-i hafîden sakınmış olur. Onun için vâsitaya şükretmek gerekir. Vâsitayla gelen nîmet, hakîki nimet verenden gelmiştir. Şükür de O’na ulaşır. Vasıtaya olan muamele başın başını bilme düşüncesidir. Bursevî’ye göre Cürçânî ve bu tasnifi yapan diğerleri Hazarât-ı Hams’ı açıklarken varlığın düzeninde geçerli olana uymadılar. Belki başı sonda sonu başta gösterdiler. Böyle bakıldığında Hazarât-ı Hams’ın ikinci mertebesi şehâdet-i mutlak mertebesidir denebilir.

Üçüncü mertebe ise nisbetlerin gaybının mertebesidir (mertebe-i gayb-ı niseb). Burada da kullanılan izâfet bir nesneyi bir nesneye bağlamak için kullanılır. İzâfette iki terim de birbirinden önce düşünülerek anlaşılmalıdır. Bu mertebedeki gayb da öyledir. Nasıl ki bir evlad ebeveynsiz olmazsa bir nesne de başlangıçsız olmaz. Aslında ebeveyn de evladın gerisinde bulunmaz. Bazı kemâl ehli bu düzeni

⁷⁸ Nefs-i Nâtika: Bizâtihi maddeden mücerret ama maddeyle faaliyette bulunan cevher demektir. (Uludağ, *a.g.e.* s.271) Ayrıca; Cisimsel heykelin varlığının kaynağıdır. Bu ruh olmasa beden perişan olurdu. (Geniş bilgi için bkz. Kâşânî, *a.g.e.* s.558)

⁷⁹ Nefs-i Hayvâniyye: His ve irâdeli harekete sahip olma gücüdür. (Uludağ, *a.g.e.* s.271)

⁸⁰ Kiyânî: Evrendoğumsal, kozmogonik demektir. (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, İstanbul 2008, s. 523)

anlatmak için derler ki “O (evlad) ve o ikisi (ebeveyn) olmasaydı o ikisi (ebeveyn) olmazdı.”

Bu makâmın hakikatlerindedir ki gerçek fiilde eksik gösterilmemiştir. Yoksa diğer türlü Hakkın kemâle erdirmesi lâzım gelirdi. Gerçek budur ki kemâle erdiren Zât-ı Memnû’dur, isim ya da sıfatlar değil. “O seni bizzat kendi yardımıyla ve mü’minlerle destekleyendir” (Enfal 8/62) âyeti de buna delildir. Rasûlullâh’ı ensarla desteklediği gibi.

Bununla birlikte kemâlâtın hepsi kendisinde toplanır. Ve vesile makâmına ulaşmak ümmetin duâsıyla garanti olarak verilir. Ensara hitâben “Siz bir cehennem çukurundaydınız. Allah sizi kurtardı” (Âl-i İmrân 3/103) âyeti gelir.

Bursevî’nin tasnifinde gayb-i muzaf⁸¹ mertebesi iki kısımdır. Bir kısmı gayb-i mutlak âlemine yakındır. Birinci kısmı âlemi’l-ukûl’ul-mücerrededir. Rûh-i ceberût âleminin açıklamasıdır. İki kısımdır. Bir kısmı ervâh-ı âliye-i müheyyemedir. Bu cisimlerin bilgisinden mukaddestir. Meşşâî⁸² âlimler ukûl, İşrâkîlerin⁸³ çoğu ise yüce ışık diye adlandırırılar. Bunlara melek demek yalnızca isim vermek içindir. Aslında melek yerde ve gökte iş için kullanılandır. Ervâh-ı müheyyeme (âşık ruhlar) ise âlem ve Âdem’den habersizdir. Onlar Zât-ı ilâhiyyeye şahit olmak için tahsîs edilmişlerdir. Başka görevleri yoktur. Âdem’e secde ile görevlendirilmemişlerdir. Onun için “ her rûh melek olmaz” derler. Ama “her melek rûh olur” denir. Yani rûhun melek olmaması hizmete kabul edilmemesindedir. Yine de mânevi âlem ehlinden oldukları için bunlara melek denir. Onların mertebeleri göğün de üstündedir. İnsanların en fazîletlilerine göre arşın üstü boşluk âlemidir ki makâm-ı tehyîmdir (âşıkların makâmı). Yani yüksek rûhlarla doludur. Buradaki yüksek yer belirtmek için değil, anlatımı kuvvetlendirmek içindir. Bunun gibi “her melek rûhtur” denmesi de meleklerin inceliklerini anlatmak içindir. Melek nûrdan

⁸¹ Gayb-i Muzaf: Âlem-i ervâh ve âlem-i misal diye ikiye ayrılan gayb-i izâfi diye de anılan beş mertebenin ikincisidir. (Uludağ, *a.g.e.* s.54)

⁸² Meşşâî: Derslerini gezerek veren Aristo felsefesinin yolunda olanlara denir. (Devellioğlu, *a.g.e.* s.632; Ayrıca bkz. Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2001, s. 102)

⁸³ İşrâkî: Kelime anlamı aydınlatmak, aydınlanmak demektir. Rûhun eğitilmesi, olgunlaştırılmasıdır. Eflâtun, Plotinus, İrân dinlerinden gelen tesirle İbn Sînâ, Sühreverdî gibi filozofların ve izleyenlerinin tuttıkları yola denir. (Uludağ, *a.g.e.* s.195; Ayrıca bkz. Bayraktar, *a.g.e.* s. 104.)

yaratılmıştır. İnsânla farkı camla çanak çömleğin farkı gibidir. Onun için bazı kemâl ehline göre melekler o kadar kıymetlidir ki ölümleri kıyâmet gibidir.

Bu soyut kavramların ikincisi cisimlere bağlıdır ki Meşşâîlere göre nüfûs-u semâviyyedir. İşrâkîlere göre ise envâr-ı kutsiyyedir. Bu yüzden nüfûs-u felekiyye derler.

Cîn ve şeytan da melek gibi ecsâm-ı latîfedendir, rûhun taşıyıcısıdır. Tasavvuf ehline göre cîn yeri parlatan, şeytan ise karartan nefislerdendir. Görünüşte gizli oldukları için hizmet eden sınıfa da melek denir. Bu yüzden azâzîle⁸⁴ lanetlenmeden önce melek denirdi. Görünüş itibâriyle melâikeden sayıldığı için secde âyetinde (Bakara 2/34) kastedilmiş fakat istisna edatıyla ayrı tutulmuştur. Aslı cîndendir. “İblis ise cinlerdendir” (Kehf 18/50) âyeti bunu gösterir. Bazı meleklerin Âdem’e secdeden çekindikleri için yandıkları İbn Abbas’ta rivâyet edilir. *Muhammediyye*⁸⁵ kitabında melâikenin cînden oluştuğu yazar. Aslında hizmete kabûl edilmede aynıdır. Ebu Hureyre’den rivâyet edildiğine göre Allah Hz. Âdem’in yaratılışıyla ilgili bazı meleklerle istişâre etmiş, “yapma” diye itiraz etmeleriyle Allah’ın gazabına mazhar olmuşlar. İbn Temcîd⁸⁶ bu fikri kabul eder.

Bursevî’ye göre meleklerden itirâz sâdır olmaz, isyan etmezler. “Allah’ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen” (Tahrim 66/6) âyeti gereğince. Melâikenin “yapma” demesi itiraz için değildir. Nasıl ki halk pâdişahına “etme pâdişahım şu işi derse” melâikenin sözü de bunun gibi ricâ anlamındadır.

⁸⁴ Azâzîl: İblis’in melek olduğu sıradaki esas adıdır. (Devellioğlu, *a.g.e.* s.57)

⁸⁵ Muhammediyye: Yazıcıoğlu Mehmed Çelebi’nin Anadolu, Kırım ve Kazan bölgelerinde sevilerek okunan manzum eseridir. Âlemin yaratılışından Hz. Muhammed’in vefâtına kadarki olayları heyecan dolu dille anlatır. Bursevî *Ferâhu’r-Rûh* adlı eserini Muhammediyye’nin şerhi olarak kaleme almıştır. Eser Tercüman Yayınları tarafından İstanbul 1975’de Âmil Çelebioğlu tarafından neşredilmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Namlı, *a.g.e.* s. 171; bkz. Mustafa Uzun, “Muhammediyye”, DİA, c.XXX, s. 586-587; ayrıca bkz. İ. Muhametov, *Tatar Türk Edebiyatı İlişkilerinde Yazıcıoğlu Mehmet*, http://www.yagmurdergisi.com.tr/konu_goster.php?konu_id=1612&yagmur=bolum2&sid=32&kat=1, (07.11.2009.)

⁸⁶ Beyzavî’nin tefsirine yazdığı hâşiye ile bilinen âlimdir. (ö. 890/1485) (bkz. İsmâil Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988, c.II, s. 299)

Ceberût⁸⁷ cebr-i azîm ve melekût⁸⁸ mülk-i azîm demektir. Cebr-i azîm Allah'ın büyük gücünü anlatır. Rûhlar âlemi de Allah'ın isim ve sıfatlarının zuhûr ettiği yer olduğu için ceberût diye anılır. Melekler makâmına da melekût denir. Bu da Allah'ın büyük mülküne işâret eder. Büyüklüğünün sınırı yoktur. Denir ki; dünyânın büyüklüğü arşın büyüklüğünün yanında koca bir çölün ortasındaki çadır gibidir. Bununla birlikte dünya cennetin görünen yüzü, mü'minlerin durağı, düşünebileceğimizin üstündeki fırsattır. Dünya böyle iken mülk âleminin ne kadar büyük olduğu tahayyül edilebilir. Mülk âlemi aynı zamanda keşf âlemidir. Onun için sâlih amellerin karşılığı ahirete ertelenmiştir.

Cürcânî ve bazı sûfîler ruhlar mertebesine âlem-i ceberût da derler. Kemâl ehline göre ise ceberût ilmiyye mertebesidir. Lâhût zâtıyye mertebesi, melekût rûhiyye mertebesi, mülk de nâsûtiyye mertebesidir. İlmiyye mertebesi hazret-i esmâiyyenin başlangıcıdır ki kalem-i a'lâ mertebesi hareket-i mezkûreden hâsıl olmuştur.

Âlem-i izâfî'nin ikinci kısmı mertebelerin de dördüncü kısmıdır. Âlem-i misâl-i mutlak olarak adlandırılır. Uyku ve uyanıklığa bağlı olan hayâl ve misâlden sakınmadır. Mülk âleminde daha geniştir. Melekût âleminde olan sûretlere suver-i misâliyye derler ki suver-i hissiyye-i şibhiyyedir. Ve bu âleme de levhiyye-i nefise mertebesi denir ki rûhlar mertebesinden sonra meydana gelmiştir. Basit rûhların ve karmaşık cisimlerin mertebesidir. Bu mertebe hissedildiği kadar olmakta cevher-i cismâniyyeye ve çeşitleri olmakta da cevher-i rûhâniyyeye benzer. İlim sûret-i leyyinde cevherleşip cesedleştiği gibi ondan keşfedilir. Ve sûret-i hissiyye ondan nuzûl eder. Onun için misâl âleminde görülen işlerin dışında kişileşmenin belirmesi vardır. Nitekim Hz. Yusuf'un rüyâsında gördüğü onbir yıldız, güneş, ay ve bunların secde etmeleri Mısır hükümdârı olduktan sonra onbir abisi ve ebeveynlerinin secdeleri sûretiyle gerçekleşmiştir. "Gerçekten Rabbim onu hak rüya kıldı" (Yusuf 12/100) âyetiyle sâbittir.

⁸⁷ Ceberût: Kelime anlamı aşırı büyüklük demektir. Allah'ın büyüklüğünü anlatmak için kullanılır. (Devellioğlu, *a.g.e.* s. 128) Terim anlamı; mülk ve melekût yani maddi ve mânevî âlemlerin arasındaki orta âlemdir. (Geniş bilgi için bkz. Uludağ, *a.g.e.* s.85; Ayrıca bkz. Ankaravî *a.g.e.* s.36)

⁸⁸ Melekût, azamet anlamındadır. Tasavvufta gayb âlemi demektir. Arş ile arz arasındaki tecelliler melekût âlemidir. (Uludağ, *a.g.e.* s.240)

“İnsanlar uykudadır. Öldükleri zaman uyanırlar” hadisiyle dünyanın uyanıklığı da uykusu gibi hayâldir. Vahy-i ilâhî başta hayâl iken oradan kalbe sonra da hisse nuzûl eder. “Onu güvenilir rûh senin kalbine indirmiştir” (Şu’arâ 26/193-194) âyeti sırrınca. O yüzdendir ki kalb ehlinde hata pek olmaz. Ama hayâl ehlinde pek çok olur.

Bursevî bağlantının aracıyla olduğunu söyler, somutlaştırarak açıklamaya çalışır. Çene, et ve kemik arasında nasıl bir bağlantı varsa enbiyâ da ümmetleri arasında bağlantıyı kurandır. Buradan anlaşılır ki insanlık hallerinden çoğu vasıta ile meydana gelir. Gerçi insanın vâsitasız bir tarafı da vardır ve Üveysîlik⁸⁹ bu tarafta bulunur. Buradan farklı sohbet çeşitleri olduğunu anlıyoruz. Bunlar üç çeşittir: birincisi; sohbet-i cismâniye, ikincisi; sohbet-i rûhâniyye. Bu ikisi için kullanılan genel isim sohbet-i halkıyyedir. Üçüncüsü ise sohbet-i hakkıyyedir ve vâsitasız olur. Bu merteye çok yüksek ve ender görülen bir mertebedir. Varlığın birçok lütfu burada verilir.

Beşinci merteye önceki dört mertebeyi kendinde toplar. Yani her inen merteye öncekinin sırrını kendisinde barındırır. Evlâdın ebeveynin ortaya çıkmasıyla oluşması gibi.

Beşinci mertebenin âlemi âlem-i insândır. Bütün mertebelerin sonu olduğu için bütün mertebelerin sırlarını içine alır ve her âlemin ince anlamlarını ilminde taşır. Yani insan görünüşte küçük âlem ama bâtında büyük âlemdir. Göklerin ve yerin yaratılması Hakkı işâret etmesi açısından insanların yaratılmasından daha büyük bir delildir. Gökler ve yer âlem-i âfâktır⁹⁰. Daha ayrıntılı ve karmaşık yapıdadır. İnsan ise âlem-i âfâka göre daha basit ve ayrıntısızdır. Metnin anlaşılması için şerhler gerekir. Şerhler metinlerin yanında görünüş itibâriyle daha karmaşıktır. Bunun gibi küçük âlemin anlaşılması için de büyük âlem yaratılmıştır. Ve böylece tevhîd ve tecrîdden tefrîde gidilsin.

⁸⁹ Üveysîlik: Herhangi bir şeyle bağlanmadan doğrudan Hz. Peygamber’in rûhu ve mâneviyâtı tarafından irşat ve terbiye edilme yöntemidir. (Geniş bilgi için bkz. Uludağ, *a.g.e.* s. 362)

⁹⁰ Âlem-i âfâk: Nesnelere âlemine denir. Dünya- maddi âlem kastedilir. (Uludağ, *a.g.e.* s.26)

İnsan böylece Allah'a yönelmesiyle âlemlerin toplamı olur. Nasıl ki âlem-i kebîrde arş, kürsî, yedi semâ, yedi yer, ateş, hava, su olduğu gibi âlem-i sağırde bunların karşılıkları kemik, ilik, sinir, damar, et, cild, zarlar, saçlar, tırnak, safra, kan ve siyah balgamdır. Âlem-i kebîrde on iki yıldız kümesi olduğu gibi âlem-i sağırde iki göz, iki kulak, burun delikleri, abdest mahalli, göğüs ve serre vardır. Âlem-i kebîrde yedi yıldız ve gezegenler olduğu gibi âlem-i insânda da yedi kuvvet vardır. Görme ve akıl kuvveti gibi.

Âlem-i kebîrde yıldızların başı güneş ve ay olup ikisi de diğerlerinden kuvvet aldığı gibi âlem-i sağırde de kuvvetin başı akıl ve konuşma yeteneğidir ki konuşma akıldan kuvvet alır. Yani konuşma aklın tercümânıdır, ayın güneşin yansıması olduğu gibi. Bu açıdan bazı âlimler dile getirilmeyen imânı kabul etmezler. Zirâ her kemâle eren şey görüldüğü yerde açığa çıkar. Akıl ve imânın açığa çıktığı yer de lisândır.

Bursevî bu benzetmeleri çoğaltır: Âlem-i kebîrde üç yüz altmış gün olduğu gibi âlem-i sağırde de üç yüz altmış eklem vardır. Ve âlem-i âfâkda ayın yirmi sekiz konumu olduğu gibi âlem-i enfüsde dudak harfleri için ağızda on sekiz mahrec vardır. Ayın etkisinin yirmi sekiz konuma yansıması ile zâhir olduğu gibi konuşma kuvveti de yirmi sekiz harfin mahreclerinde açığa çıkar. Ay on beş gece zâhir olur, on üç gece gizlenir. Bunun gibi harflerin de on üçü gizlidir, idgam harfleridir. Ve bir de insanın bedeni arza, kemikleri dağlara, ilikleri mâdenlere, karnı denize, damarları ırmaklara, içyağı çamura, saçı bitkilere, vücûd kılları seriyye-i Tayyibe, ünsü Hz. Meryem soyuna, sırtı mekâviz, huşşî hazâb, teneffüsü rüzgâra, kelâmı şimşeğe, sesleri yıldırıma, ağlaması yağmura, sevinci gün ışığı, hüznü gece karanlığına, uykusu ölüme, uyanıklığı hayata benzetilir. Ayrıca doğumu yolun başına, çocukluk günleri ilkbahara, gençliği yaz mevsimine, orta yaşları son bahara, yaşlılığı kış mevsimine, ölümü yolun sonuna, ömrünün seneleri şehirlere, ayları mola yerlerine, haftaları fersahlara, günleri emyâle⁹¹, nefesleri adıma benzetilir. Böylece adım adım ecel zamanına doğru ilerler. Bu yüzdendir ki bazı âlimler “saat” lafzını kıyamet için kullanırlar. Çalışma, gayret anlamındaki “ sa’y” kökünden gelir. Yani insan her

⁹¹ Emyâl: Uzunluk ölçülerindedir. Mil kelimesinin çoğuludur. (Devellioğlu, a.g.e. s.220)

nefesinde gayretle eceline, kıyâmetine doğru ilerler. Gelecek önünde, geçmiş arkasındadır. Onun için mâziye üzölmek yersizdir.

Âlem-i mülk ve şehâdet üstünde bulunan misal âleminin göröndüğü yer ve onun aynasıdır. Yukarıda da işâret edildiği gibi evlad anne-babanın görünüşü, ahlak ve hallerine göre göröndüğü gibi alt mertebeler de üst mertebelerin göröndüğü yerdir. Onun için sondaki mertebeler öncekilerin toplamıdır. Onun için insan diğer varlıklardan sonraya bırakıldı ki her birinin sırrıyla ortaya çıkabilsin. Rasûlullâh da diğer enbiyâdan sonra yaratılmıştır. Bununla birlikte rûhâniyeti cisim ve bedeninin önüne geçmiştir. Bunun gibi bazı enbiyâ Âdem'den daha fazîletlidir ama Âdem hepsinin atasıdır.

Misal âlemi öncesinde olan ruhların ortaya çıktığı yerdir. Rûhlar âleminin en olgun hâli bu âlemde ortaya çıkmıştır. Yükselen kısmı onda sûret bulmuştur. Bu açıdan misal âlemi insan kalbi gibidir ki rûhun feyizleri onda toplanmıştır. Olgunlaşması yönüyle rûhdan üstündür. Onun için Allah'ın halîfesinin devamı ondan devam eder. Evladın anne-babasından, öğrencinin hocasından üstün olması gibi.

Ruhlar âlemi de üstünde olan âlem-i a'yânın göröndüğü yerdir ki ezel ilmindeki hakikatler, sırlar feyz-i mukaddeseden feyizlenip asıl kaynaktan gelen nûrun tecelîsiyle rûhlar mertebesinde zuhûr etmiştir ki başı vücud-i hâricîdir. Ortaya çıkmasıyla Zât-ı Hakka varlık adı verilir. Bunun dışında Hakkın varlığı zâtı üzerine emr-i zâid değildir. Vücûd-i mümkünde ise zâiddir. Zîrâ mümkün olanın zâtı rûh-i menfûhdur. Varlığı ortaya çıkanın gerçekleşmesidir ki unsurlar üzerine binâ edilen tabiat ve heykeldir. Ve varlığın Haktan ayrılmış olmasına Gayr⁹² ve sivâ⁹³ denir. Hallac'ın "ene'l hak" demesi rûh-i menfûh ve sırr-ı ilâhiyle söylenmiştir. Ama bu söz benlik ve vehme düşürme ihtimâliyle şeriata uygun olmadığı için Hallâc asılmıştır. Bursevî bu noktadan bakınca Beyâzid-i Bestâmî'nin kemâlinin Hallac'tan fazla olduğunu düşünür. Şöyle açıklar; Beyazid'dan şerîata aykırı bir şey çıktığında kılıç vuruldu ama tesir etmedi. Bestâmî der ki "söyleyen ben değilim. Öyle olsa kılıç keserdi. Kâmil insan Hakkın kemâlâtıyla boyandığı halde bunu gizleyen,

⁹² Gayr: Ayrı, başka olandemektir. (Devellioğlu, a.g.e. s.280)

⁹³ Sivâ: Allah'tan başka her şeydir. Buna mâsivâullah da denir. (Uludağ, a.g.e. s. 235)

melâmiyye⁹⁴ yoluna bağlanandır. Hadîs de bunu destekler: “Kulların Allah’a en sevgili olanı muttakîler, kendini gizleyenlerdir ki onlar gâib olduklarında aranırlar. Şehâdet, görünür haldeyken onlara yaklaşılmaz. Onlar hidâyet önderleridir. Karanlığı aydınlatan lambalardır.”

A’yân-ı sâbite esmâ-i ilâhiyye ve sıfât-ı ilâhiyyenin görüldüğü yerdir. Buna vâhidiyye mertebesi de denir. Zira zât-ı ilâhiyyenin hepsi kemâl-i ilâhiyye ile vasıflansa ona zât-ı vâhidiyye ve ilâhiyye denir. Bu çokluğun kaynağı, madenidir. Ağacın bedeni gibi.

İlâhî isimler, ilâhî sıfatlar ve vâhidiyye mertebesi ahadiyye mertebesinin görünüşüdür. Zira zât-ı ilâhiyye sıfattan ayrı tabir edilse ona zât-ı ahadiyye derler. Bu düşünce halinde kesretin başıdır ki çekirdek gibi.

Yani hislerin sûretleri misallerin sûretlerinin görüldüğü yer, misallerin sûretleri soyut şeylerin sûretlerinin görüldüğü yer, soyut mefhumlar da sûretlerin ilmi ve ilimlerin sûretleri de a’yân-ı sâbitenin görüldüğü yer, a’yân da isimlerin, isimler de sıfatların ve sıfatlar da zât-ı ahadiyyenin tecellîlerinin görüldüğü yerdir. Bundan da anlaşılır ki zât-ı ahadiyyede toplanmış cemâl ve celâlin sırrı Hâbil ve Kâbil’de zuhûr etmiştir. Ve bu silsile kıyâmet gününe kadar gider. Nitekim çekirdekle ağaç arasında fark vardır. Dallar ve yapraklar sonradan meydana gelir.

Ahad ve vâhid isimlerin başıdır demişlerdir. Bunlar zât ve sıfâtın aslına delalet eder. Allah’ın isminin delâleti ise mertebeyedir. Onun için isimlerin başı celâledir. Pâdişahlara mertebelerinden dolayı melik denir, zâtlarından dolayı denmez. Bu açıdan “Allah vâhiddir, sayı bakımından değil” denir. Vâhid denmesi Allah’a sayı bakımından tenzih için koyulan derecelerin sonudur. Belki Allah adedin başı olan vâhidin de başıdır. Yoksa bizim anladığımız anlamda sayının başı değil. Çünkü sayılabilen varlıklar hâdis, yaratılmış olurlar. Onun için ahadiyyet mertebesinde tecellî mümkün değildir. Zira Ondan gayrisinin varlığı söz konusu değildir. Belki zâtın zâta zuhûru olur. Bu anlamda zât-ı ahadiyye zât-ı vâhidiyyede sûret bulur. Ve

⁹⁴ Melâmiyye: Kelime anlamı kınama, kötüleme demektir. Tasavvufta kınanmaktan çekinmeden doğru yolda yürümek anlamına gelir. Bu yolu tutanlar Hamdun Kasar (ö. H.271) isimli zâtın yaydığı yolda ilerleyerek melâmî tarikatı oluşturmuştur. (Geniş bilgi için bkz. Uludağ, *a.g.e.* s. 239-240)

tecelli o noktada mümkün olur. Zât-ı vâhidiyye çokluğun kaynağıdır. Ve bu Allah'ın mutlak olmasıdır ki ıtlâk-ı zâtî denir.

C. BURSEVÎ'NİN İNSÂN-I KÂMİL GÖRÜŞÜ

İnsân-ı kâmil⁹⁵ tasavvufun en temel konularından biridir. Nefis terbiyesinin amacıdır, sonucudur. Birçok büyük mutasavvıf bu konuda fikrini açıklamış, hatta kitaplar yazmıştır⁹⁶. Bursevî de bu risâlenin sonunda yine Cürcânî'nin "Ta'rifât" adlı eserini merkez alarak İnsân-ı Kâmil görüşlerini açıklar.

İnsân-ı kâmile insân-ı hakîki, insân-ı nâkîsa, insân-ı hayvânî de dendiğini belirtir. Yani tam sûret üzere değil, yarım sûret üzeredir. Ölü gibi görünüşte insandır ama rûh taşınamaması yönüyle cansızdır. Ona insan diyebilmek mecaz ya da cansız isimlendirmek içindir. Bursevî'ye göre aslında insânın kemâli ilâhiyyenin sûreti ve insâniyyenin sûretinin duruşudur. Yani sûret-i Rahmâniyye ile sûret-i insâniyyeyi harfi harfine karşılamaya kâdir olan insân-ı kâmil olur. "Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı"⁹⁷ hadîs-i şerîfi bunu anlatır. Yani Allah Âdem'i kendi sûreti olan sûret-i hakîki üzere yarattı ki Hayat, İlim, İrâde, Kudret, Semi', Basar, Kelâm ve diğer kemâl sıfatları ve esmâü'l-hüsna buna işâret eder.

Bursevî, kemâlâtın aslında Hakkın vasfı olduğunu da söyler. Kula zuhûr etmesiyle aslında kul Haktır demek olmaz. Nitekim "nefsini bilen Rabbini bilir" hadîsi bunu gösterir. Yani bir kimse varlığının izâfî varlık ve hâlinin imkân-ı ademî olduğunu bilse Rabbini de bilir ki varlık gerçekte O'nundur. Buradaki bilme de Allah'ın bilmesi gibi değildir. Hakikat ilmi yalnız Allah'a âittir. Kulun ilminin bedeli de Rubûbiyyet mertebesidir. Rabbin görülmesi de o mertebededir. "Siz Rabbinizi göreceksiniz" hadîsinin de buna işâret ettiğini söyler.

Şeraite göre çocuk on altı- on yedisinde ergen sayıldığı gibi seyr-i sülûk içinde de bu sürelerdedir. Yani mebde-i evvele varmasına dek bu kadar zaman geçip kırk yaşına girdiğinde işâretlerini kemâle erdirir. Ve böylece fenâdan bakâya⁹⁸ geçer.

⁹⁵ İnsân-ı Kâmil: Allah'ın yeryüzündeki halîfesi olarak onun bütün isim ve sıfatlarına mazhar olan ve varlığın beş temel mertebelerini kendisinde toplayan kâmil insana denir. (Uludağ, a.g.e. s. 186)

⁹⁶ Bkz. Abdülkerîm el-Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, İz Yay., İstanbul 2002.

⁹⁷ Bu bölümde geçen hadîs-i şerîflerin kaynağı metin bölümünde verilmiştir.

⁹⁸ Fenâ, kulun kendi sıfat ve niteliklerinden sıyrılmaya denir. Bakâ, Allah'ın sıfat ve nitelikleriyle süslenmesidir. (Geniş bilgi için bkz. Uludağ, a.g.e. s. 71)

Hiz. Muhammed'in hayat tarzında olanların çoğu altmış üç yaşını geçmeyip o sınırdaki âhirete yani zâhirden bâtına intikâl eder. Bazıları da bu yaşta geçebilir. Hatmu'l-evliyâ⁹⁹, Üftâde, Hüdâyî gibi. Bu mertebeye ulaşan insân-ı kâmilin yemîni Hacer-i Esved, kalbi Kâbe-i Maksûd, cesedi Harem-i Mazhar, sırrı Arafat, nefsi muhassab (Hacda bir yer) olur.

Bursevî'ye göre bir varlığın Allah katındaki mertebesi insân-ı kâmil yanındaki mertebesi kadardır. İnsân-ı kâmilin kabulü Hakkın kabulü, reddetmesi de yine Hakkın reddetmesidir. Bu yüzden insân-ı kâmilin kalbinden düşmemek gerekir. Eğer düşülürse helâk olmak daha kolay olur. Bunun dışında halkın bir kişiyi iyi ya da kötü görmesi kuruntudur, gerçek değildir. Zira hakikat Allah'ta ve Allah'ın görüldüğü kattadır. O yüzden insân-ı kâmilin sözüne uymak lâzımdır. Gerçek sultan o olduğu için sözleri kânun, her hareketi hikmettir.

Bursevî, yaratılan her şeyin Allah ile nüsha-i ilâhiyye ve nüsha-i kevnîyenin karşılaşması ile bilindiğini söyler. Yani âlem Hakkın görüldüğü yerdir. Ve âlem Vücûd-i mutlak'ın aynası olması yönüyle uludur. Ve ulu olanın bilinmesi zâtî birliğin zevki ve farzlara yakınlık üzerine kurulmuştur. Bu mertebede mazhar ve zâhir olan birbirinden ayrı olmaz. Ma'rîfet-i sâni ise tevâhidin niteliği, nâfilelere yakınlık ve mazhariyeti düşünmek üzerine binâ edilir.

Bursevî'nin ilâhi âlemlerle anlatmak istediği zât, sıfât ve amellerdir. Ve kevnî âlemlerle de anlatmak istediği akl-ı evvelden insan mertebesine gelinceye kadarki ilâhî âlemler, isimlerin tümünün zâtıdır. Esmâ-i mülûk ve aktâb gibi. Cüz'iyeye ise halk ve hizmettekilerin isimleri kastedilir.

Bursevî âlem-insan benzetmesinden örnekler vererek devam eder. Tüm yaratılış âlemleri yirmi sekiz adettir ki ayın menzilleri, dudak harfleri, iki elin eklemleri üzerinedir. Parçalarına nihâyet yoktur. Derler ki; insan yüz yirmi beş kısımdır. Fertlerin sayısı da belli değildir. Ve on sekiz bin âlem dedikleri sonu itibâriyle hepsine dâirdir. Ne kadar yaratılış mertebesi varsa külliyyât, cüz'iyât,

⁹⁹ Hatmu'l-evliyâ: Kelime anlamı son veli, velilerin ulusu demektir. Vahdet-i vücûd görüşünü benimseyenlere göre İbn Arabî'dir. (Uludağ, a.g.e. s. 160)

gerçeklerin gölgeleri ve ilâhînin mertebeleri usûl¹⁰⁰, yaratılış mertebeleri de furû'¹⁰¹dur. Ve her fer bir gerçek ve kuvvet üzerine binâ edilir. Kevnî makâmın başı elest yemînidir.¹⁰² Onun öncesi de ilâhi makâmlardır ki altı adet makâm-ı küllîdir. İlâhi isimlerin zâtîyyesinin zâhir ve bâtını, ilâhi isimlerin sıfatlarının zâhir ve bâtını ve ilâhi isimlerin fiillerinin zâhir ve bâtını.

Aynı zamanda Bursevî'ye göre insân-ı kâmil ilâhînin kitabı ve Rahmânın nüshasıdır. Onun için “ben Kur’ânım, Fâtihâyım, rûhun rûhuyum” denir. Bunun söylenmesindeki amaç insân-ı kâmilin Kur’an gibi hakkı söylüyor olmasıdır. Rûhun rûhunun başı rûh-i menfûhdur. Ve onun da başı rûh-i menfûhun sırrı olan rûh-i zâtîdir ki evliyanın hepsi bu rûhun gerçekleriyle oluşmuştur.

Bursevî Ümmü'l-kitâb tanımını açıklayarak devam eder ve akl-ı evveldir, yaratılış kitabının anası ve aslıdır der. Hadîste “Allah’ın ilk yarattığı şey akıldır” diye geçer. Bu noktada rûh ve akıl aynı anlamdadır. Nitekim kalem ve dürre-i beyzâ da denir. Rûhun adının konması nefes-i Rahmânî’den belirlenmiş olması ve aklın kendisini ve mûcidini akletmesi itibâriyledir. Nitekim kalem yaratılış yönüne dönmüştür. Ve dürre-i beyzâ kırmızı yakût mukâbelesindedir. Vücûdun karanlığına âit olmaktan uzak olmasıyla. Ve bu makâmda İsm-i Nebevî Ahmeddir ki çok hamdeden anlamındadır. Ve hamdinden livâü'l-hamd¹⁰³ doğmuştur.

Bursevî akıl ve rûh arasındaki ilişkiyi anlatarak devam eder. Ona göre akılla rûh arasında fark vardır. Hissin işâretiyle kabul edilmeyip cismin parçası olmayan iki şey vardır ki biri rûhdur, yani nefis-i nâtıkadır. Tedbir ve tasarruf yönünden cisimlerle ilgisi vardır. Diğeri de akıldır ki onda tedbir ve tasarrufun cisimle ilgisi yoktur. Belki algılamaya yardımcıdır. Ve akıl üç kısım üzerinedir; birincisi akl-ı küll’dür. Bu akl-ı nebevîdir. İkincisi akl-ı evsâttır ki ukûl-i eflaktır. Zira bunların idrâki akl-ı evvelin idrâkenden daha açıktır ki bir dereceye kadar akl-ı nâkıstır. Üçüncüsü akl-ı âhirdir ki

¹⁰⁰ Usûl: Asıl kelimesinin çoğuludur. Temel, kök, gerçek anlamlarındadır. (Devellioğlu, *a.g.e.* s. 44)

¹⁰¹ Furû’: Fer’ kelimesinin çoğuludur. Dallar, bir aslın neticesi, ikinci derecede önemli olan şeyler anlamındadır. (Devellioğlu, *a.g.e.* s. 256)

¹⁰² Elest Yemîni: Araf Suresi 172. ayette geçen “Rabbimiz değil miyim?” lafzı ve cevap olarak “evet, öyledir” lafzıyla sembolleşen akite denir..(bkz. Uludağ, *a.g.e.* s.76, s.120)

¹⁰³ Livâü'l-Hamd: Hz. Muhammed’in ümmetinin mahşer günü altında toplanacağına inanılan bayrak (Devellioğlu, *a.g.e.* s. 553)

akl-ı cüz'iyedir. Birçok insanın akılı gibi. Yani bunların akl-ı maaşları¹⁰⁴ akl-ı maadları¹⁰⁵ üzerine gâliptir. Aslında amaç akl-ı maaddır. Bursevî'ye göre akl-ı maaşın kuvvetli olmasında fayda yoktur. Belki onun toplam ve parçasını düzenleyip akl-ı maad tahsil etmelidir ki insanın olgunluğu bu akıl üzerine binâ edilir. Ve akıl ehli olanı kabul etmeyip keşf ehli olanı methettiklerinde olan akıl ile anlatılmak istenen cüz'i olandır ki dünya ehlinin ve hatta zühd ehlinin akıldır. Eğer zühd ehlinin akılı olgun olsaydı zühd kaydından halâs olurlar ve aşka düşerlerdi.

Ayrıca insanın kalbi Mufassıl¹⁰⁶ isminin görüldüğü yerdir. Zira kalem-i a'lâ'nın¹⁰⁷ feyzi nefs-i külliyye levhasında işlenmiş olduğu gibi kalb de levh-i mahfuz¹⁰⁸ gibi olup rûhun nakşedilme yeri olur. Kalp de rahime benzetilerek dışilikte İlahî'nin büyük bir sırrı olduğu açıkça gösterilir. Ama Bursevî'ye göre bunu anlayabilenler azdır. Aslında "Erkekler kadınların koruyup kollayıcılarıdır" (Nisâ 4/34) âyeti buna ters gibi görünür. Sonuç olarak kalem ve levh-i âfâkî olduğu gibi kalem ve levh-i enfüsî de vardır.

Bir de kalem ve ilk levh ikincinin sûretidir. Zira sırr-ı ilâhî genel açıdan âfâktan¹⁰⁹ uzak nüzûl eder. Enfüs¹¹⁰ gerçekte âfâkın aslı olmasıyla feyz sırr-ı ilâhiyyeden rûha rûhdan da kalbe nüzûl edip tesiri kuvvetlenir, yayılmış olur. Bu anlamda gâfil olan kıyas eder ki feyz-i ilâhî hariçten gelir. İnsân-ı kâmilin kalbine ise hariçten bir şey gelmez. Belki her kemâl kendi kalp levhasında işlenir ve eseri derece derece husûle gelir. Ve ancak âriflere hizmet etmek ve sebeplere yapışmayı bırakmak gerekir. Bu insanlara göre ilâhi kanuna terstir. Melek ise böyle değildir. Onun için uzun ömürle yükselmesi yoktur. Derece derece yükselmesi ilâhi sıfatlardandır. Bu sebeptendir ki semâvât ve arzı altı günde yarattı denir.

¹⁰⁴ Akl-ı Maaş: Dünya kaygısını düşünen akıldır. (Geniş bilgi için bkz. Uludağ, *a.g.e.* s. 35; ayrıca bkz. Bursevî, *a.g.e.*, s. 132)

¹⁰⁵ Akl-ı Maad: Geleceği kavrayan aşkın akıldır. (Geniş bilgi için bkz. Uludağ, *a.g.e.* s. 35)

¹⁰⁶ Mufassıl: Allah'ın isimlerindedir. Uzun uzadıya anlatan demektir. (Devellioğlu, *a.g.e.* s. 662)

¹⁰⁷ Kalem-i a'lâ: Hakikat-i Muhammediyye ve akl-ı küll de denir. "Allah ilk olarak kalemi yarattı" hadisiyle akl-ı evvele işaret edilmiştir. (Uludağ, *a.g.e.* s. 202)

¹⁰⁸ Levh-i Mahfuz: Birinci levhte külli olan hususların ayrıntılı hale getirildiği ve sebeplerine bağlandığı külli nefs-i nâtıka levhidir. (geniş bilgi için bkz. Uludağ, *a.g.e.* s. 227)

¹⁰⁹ Âfâk: Dünya, maddi âleme denir. (Uludağ, *a.g.e.* s. 26)

¹¹⁰ Enfüs: Manâ ve gönül âlemine denir. (Uludağ, *a.g.e.* s. 26)

İnsan da meleğin olgunluğunun görüldüğü yerdir. Hilâfet hususunda halîfe kılınmıştır. Hz. Peygamber de dua ederken “beni nûr üzere kıl” diyerek nûrâniyyet istemiştir ki bu meleklik mertebesine binâendir. Bu noktada melek beşerden daha fazîletlidir anlamı çıkmaz. Bu söz nûrâniyyete sebep olan kemâlden dolayıdır. Ve hatta Âdem’in yaratılışından önce olan yaratılmışların hepsi altı adet olmaya işâret eder ki yedincisi Âdemdir. Ve nebîlerin yardımlarının devr-i sünbüleden¹¹¹ hissesi altı bin yıldır ki yedincisinde Hatmu’l-enbiyâ gelmiştir.¹¹²

Manevî belirmede en başta hâsıl olan kalbin kuvvetidir. Kalp organı da bu kuvvetin yeridir. Onun sonradan meydana gelmiş olması kalbin kalıcılığına zıt değildir. Ve âfâkta âşikâr olmanın başı da akıldır ki rûh-i Muhammedîdir. Onun için bu şerefli rûh âlemin kalbidir. Ve âlemin saadet-i asliyyesi ve fer’iyyesi ve sûretlerin selâmeti ona bağlıdır. Cesedin görünüşü ve selâmetinin kalp organına bağlı olması gibidir. Yani şekâvet geçicidir, kalıcı değildir. “Rahmetim gazabımı geçti” hadîsi de bunu anlatır.

Bursevî “*Te’vilât-ı Kâşânî*” ye göre nefis-i insâniyyenin rûh-i hayvâniye göre anlam kazandığını söyler. Bu anlamda nefis latîf bir nefesten ibârettir ki tüm gövdenin parçalarına bulaşır. Nasıl ki yağ cevize, bademe, susama, gül yaprağına bağlı ise. Ve bu nefis-i kâlib elindedir ki kaynağı kötü sıfatlardır. Kalp de rûh elindedir ki övülmüş sıfatların kaynağıdır. Kötü sıfatların elindeki nefis âhirette azâb içindedir. Aslında nefis insanın bineğidir.

Bursevî İbn Arabî’nin *Futûhât-ı Mekkiyye* adlı eserine atıfla devam eder. Burada geçtiğine göre ilâhî nefesten hâsıl olan rûh iki yol üzerindedir. Birincisi nebîlerin, evliyânın ruhlarıdır. Bunların cesedleri berâber şekillenmiş, halkolunmuştur. Onun için a’yân-ı sâbiteye varıncaya kadar Allah’ı görmeye kâdirdirler. Onlar için berzah da yoktur. İkincisi ise fertlerin rûhlarıdır. Bunlar ana rahminde şekillenip rûhun üflenmesiyle oluşurlar. Ve bunların hepsi İlâhî’nin nefesinde beraberdir. Kâbiliyetlerine göre fazîlette yarışır. Bu yönden bazısına külliyyât bazısına da cüz’iyyât denir. Her ne kadar hepsi insan olsa da fazîlet itibâriyle rûhlar beraber olmaz. Yani aslında Rûh-i İlâhî güneşin kendisi gibidir. Rûh üflenmiş

¹¹¹ Devr-i Sünbüle: Semânın kuzey yarım küresindeki yıldızların devri. (Devellioğlu, a.g.e. 971)

¹¹² Hatmu’l-enbiyâ: Son peygamber demektir. (Geniş bilgi için bkz. Uludağ, a.g.e. s. 160)

insan ise güneşin yeryüzündeki ışıkları gibidir. Yani rûh-i ilâhiyenin gölgesi rûh-i insânî, onun da gölgesi rûh-i hayvânî, onun da gölgesi heykel-i cismânî olur. Nûrun delili yine nûrdur. Onun için Hakka vesile olan kalp ve rûhtur. Yoksa heykel ve rûh-i hayvânî değil. Bu açıdan “Hakkı bilen yine Haktır, yoksa yaratılan değil” denir. Hadiste de gelir: “Hakkıyla seni övemem. Sen kendini övdüğün gibisin.” Yani buradan anlaşılır ki nefis-i insâniyye¹¹³ fenâ yoktur.

Bursevî mahv¹¹⁴ ve isbât¹¹⁵ kavramlarını açıklayarak devam eder. Bu kavramlar “Allah dilediğini siler, dilediğini sâbit bırakır” (Ra’d 13/39) âyetinin sırrıyla açıklanır. İnsan kalbi levh-i kaderdir ki alt seviyededir. Rûh-i insan ise levh-i kazâdır ki üst seviyededir. Bu iki levha için de mahv ve isbât yoktur. Çünkü ikisi de ilm-i ezeliye bakar. İlm-i ilâhiyyede ise değişme yoktur. İnsan nefsi ise mahv ve isbât levhasıdır ki şekâveti¹¹⁶ mahv ve saadeti¹¹⁷ isbâttır. Aslında nefsin halleri dışardan bakınca şekâvet ve saadet arasında gidip gelir gibi görünür. Ama bu değişim geçici işlerdendir. Kitapların anasına göre mümkün değildir. Onun için İblis hakkında âyette “ve kâfirlerden olmuştu” (Bakara 2/34) denir. Çünkü o geçici mutlulukla itaat ehliydendi. Ama sonradan kazâ-i ezelisine döndü. Ve bu bakış mezhepler arasında da farklar doğurmuştur ki Mâturîdîlere göre “ben gerçekten mü’minim” demek gerekir. Eş’arîlere göre ise “İnşallah” demek gerekir. Her ne kadar ilâhî hitaplar varsa da hepsi nefsin selâmeti içindir.

Ayrıca insân-ı kâmil ilâhi kitap olması yönüyle Kur’an’ın sıfatları ile sıfatlanır. Allah katında şânı yücedir. Temizlenmiş olmasıyla ilgili denir ki “Öyle ki Ona zulmânî perdelerden temizlenmiş olanlardan başkası dokunamaz. Kur’an’ın sırlarını temiz olanlardan başkası idrâk edemez.” Buradan şu da anlaşılır ki dokunmak idrâk etmek gibi önemlidir. O yüzden beş duyunun biri dokunmadır. Burada geçen dokunmak aklın dokunması, idrâk etmesidir. Ayrıca “Ona ancak tertemiz olanlar dokunabilir” (Vâkıa 56/79) âyeti de vardır. Burada şeriat itibâriyle

¹¹³ Nefs-i İnsâniyye: İnsan nefsi, insandaki küllileri kavrama ve akıl yürütme gücüne denir. (Uludağ, a.g.e. s. 271)

¹¹⁴ Mahv: Kelime anlamı silmek demektir. Kulun fiillerinin Hakkın fiilleri yanında yok olmasıdır. Sâlikin alışkanlıklarla gelen vasıflarını ortadan kaldırmasıdır. (Uludağ, a.g.e. s. 232; ayrıca bkz. 189)

¹¹⁵ Isbât: Kelime anlamı yerine koymak demektir. Nefsî huyları çıkarıp yerine ibâdet hükümlerini koymaktır. (Uludağ, a.g.e. s. 189)

¹¹⁶ Şekâvet: Manevî bedbahtlık demektir. (Devellioğlu, a.g.e. s. 986)

¹¹⁷ Saâdet: Manevi mutluluk demektir. (Devellioğlu, a.g.e. s. 903)

temiz olmak kastedildiği gibi hakikat bakımından karanlık perdelerden soyunmuş olmak da kastedilir. Yani aslında hem maddi hem de mânevî temizlik olmadan mushafa dokunmak yasaklanmıştır. Mevcûd olan bütün kötülük, pislikler sâlik ile hakikatler arasında berzah gibidir. Hatta değil karanlıklar, latîf nûrânî perdelerden bile sıyrılmak gerekir. Yani mertebeler gereği zuhûrât ve Rûhânî belirmeler olabilir. Bunlar bile nefse tuzak olabilir. Bursevî bu nûrânî perdelerin *Ta'rifât* adlı eserinde geçmediğini de belirtir. Cürcânî bu perdeleri latîf olduğu için zikretmemiş olabilir ama Bursevî'ye göre bu perdelerin büyütülmesinden de kurtulmak gerekir. Âriflerin “dünya perdedir” demeleri bu perdelerin hepsine işâret eder. Sonuç olarak yaratılış perdelerinden mutlaka kurtulmak gerekir. Bunlardan başka beyaz perdelerden de kurtulmak gerekir ki kurtulmadıkça varlık âleminde yol alınmaz. Ve Allah'ın ilmine nâil olunmaz. “Bütün benliğine Ona yönel” (Müzzemmil 73/8) âyeti bunu anlatır.

Düşünmek gerekir ki nasıl ki evlattan, hânedan, tarladan hatta asmadan bile gönlün ferâgatı zor ise kendi cism u cânından ferâgat etmek de öyle zordur. Her şeyin fenâsından korkan Hakka nasıl kavuşabilir! “Sizden biriniz ölmedikçe Rabbini göremez” hadîs-i şerifi bunu anlatır. Yani cesed fenâ bulmadıkça Allah'ı görme hâsıl olmaz.

Burada akl-ı evveli açıklayarak devam eder. Akl-ı evvelin rûhlar mertebesindeki adı Rûh-i Muhammedî'dir. İlk oluşu bütün yaratılmışlardan önce olması, hatta tecellînin yazılmasından da önde olmasındandır. Bu noktada demişlerdir ki isimlerin ilminin hareketi manevi gaybın hareketidir ki hareketlerin aslıdır. Ve nurânî rûhların hareketi hareket-i akliyyedir. Hareket-i misâliyye hareket-i zihniyyedir. Hareket-i sûriyye hareket-i arştır, hareket-i hissiyyedir. Ve bu hareket-i arşıyye hareketlerin hepsinin netîcesidir. Aynı zamanda âlem-i kalb âlem-i akıldır. Ve öncesi ma'nâ âlemi (rüyâ âlemi), sonrası zihin âlemidir. Ve zihnin tasavvur etmesinden sonra zihinde kurma, lisan mertebesi ve kalem derecesidir. Bundan sonra diğer rûhlar akl-ı evvelin beraberidir ki hepsine birden ukûl denir. Fakat akl-ı evvelin onlar üzerine üstünlüğü yoktur. Diğer açıdan nasıl ki vezîr-i a'zâmın diğer şahıslar üzerinde üstünlüğü varsa kutb-ı vücûdun da diğer fertler ve kutuplar üzerinde kemâl yönden üstünlüğü vardır. Ama bazı evliyâ da kutbun sancağı altında değildir. Ve bir kişi kutupların kutbu olunca akl-ı evvelden mertebelerin sonuna kadar herkes ona

biat eder. Zira vaktin kutbu ulûhiyyet mertebesinin tecelliyesine mazhurdur ki ism-i a'zamdır. Ve sultanın zâhir ve bâtınına hizmet eden sadece bâtınına hizmet edenden daha hayırlıdır. Onun için enbiyâ ve evliyâ da'vet ve irşad için gönderilmiştir. Nasıl ki vezîr-i a'zâm memleketini ıslahla mükellefse enbiyâ ve evliyâ da böyledir. Ve bundan âlemin bakāsının hâsıl olduğunu anlıyoruz. Zira varlık âlemi de düzeltilmeye muhtaçtır. O noktadan bakınca âlem Allah'ın zıddı da olan sıfatlarının toplamıdır. Buradan anlaşılır ki her konuda bir reis lâzımdır ki kâinat birbirine zulmetmekten uzak olsun.

Bursevî burada “Her doğan çocuk İslâm fitratı üzerine doğar. Daha sonra ebeveyni onu Yahudi, Hristiyan ve Mecûsî yapar.” hadis-i şerifini açıklayarak devam eder. Yani her doğan doğru fitrat üzerine dünyaya gelir ki aslında azgınlık ve yoldan sapmadan uzaktır. Sonra tabiat azgınlığı vukû bulup rûhâniyet tarafı mağlup olur. Hayvan belki de şeytan rütbesini bile bulur.

Akl-ı evvelle kastedilen rûh-i Muhammedî ise kutba değil de bu ruha biat etmek gerekmez mi? Hatta kutbun Ona biat etmesi gerekmez mi? Cevap şöyledir ki; aslında akl-ı evvel ile kutbun sırrı birdir. Fakat zikredilen biat nübüvvet tarafından velâyet tarafına biattır. “Âdem su ile balçık arasındayken ben nebî idim” hadîsi bunu anlatır. Rûhlar makâmında rûh-i nebevî nübüvvetle vasıflanmıştır. Onun için tüm kemâllerin rûhu Ona biat etmişti. Kutupların rûhları bile onlarlaydı. Bu düşünceye göre diğer enbiyânın nübüvvetleri ise ayn-ı hâriciye girişten sonra şeriâtın tamamlanmasına bağlıdır. İlk olarak Hakkın halîfesi ve kutb-ı mutlak cenâb-ı nübüvvedir. Bundan sonra vekilleri dördüncü semâya inen İdrisdir. (a.s.) Ve bütün kutuplar da İdris'in vekilleridir.

Âlem-i kebir ile kastedilen âlem-i âfâktır, yani dünya âlemidir. Âlem-i insânın dışındaki kâinatın hepsidir. Âlem-i kebir denmesi tafsilatlı, ayrıntılı olduğu içindir. Âlem-i sağır denmesi de özlü olduğu içindir. Ama aslında âlem-i sağır içerikte kebirdir. Âlem-i kebirle anlatılmak istenen yaratılış hakikatleridir ki hepsi yirmi sekiz ve parçalarının sonu yoktur. Yani âfâka göre akl-ı evvel ve enfüse göre rûh-i insânî gibidir. Ve âlem-i kebir insan bedenine benzetilir. Âlem-i kebirin hakikatleri de insan kuvvetleri gibidir. İnsan bedeninin düşünceyle hareket eden

kısmı rûh-i menfuh ise âlem-i âfâkın düşünceyle hareket eden kısmı akl-ı evveldir. Ve insanın ölümünün rûhundan ayrılmasıyla olduğu gibi âlem-i sûretin fenâsı da akl-ı evvelin ayrılmasıyla olur. Akl-ı evvel ile rûh-i insânî gerçekte birdir. Fakat âfâk ve enfûs itibâriyle birkaç türlüdür. Ulûhiyet mertebesinde bütün dünyaların rûhu rûh-i ilâhîdir. Kulluk mertebesinde de Rûh-i Muhammedîdir.

Âlemin cevheri ve Âdemin aslı ümm-ü vâhiddir ki çeşitli sûretlerde zâhir olmuştur. İnsanın kuvvetleri hayal kurma, düşünme, tefekkür, hafıza, söyleme, akletme ve benzer kuvvetlerdir. Hissî kuvvetleri görme, işitme, koklama, tatma, dokunma ve çeşitleridir.

İnsân-ı kâmil aslında rûh-i âlemdir ki onunla kıyam bulmuştur. Onun zikri zikr-i muttasıldır. İsm-i celîlin tekrarından oluşur. Aralıksız olmasıyla kastedilen Allah'ın huzurunda olmak ve Ona şâhid olmaktır. Yine sorulursa ki zikr-i dâim ne şekilde hâsıl olur ki uyanıklıkta kesretin meşguliyeti, uykuda mutlak gaflet mi vardır? İnsân-ı hakîki işinde hakla kâimdir, nefisle değil. Uykusu da bir çeşit uyanıklıktır. “Gözlerin uyur ama kalbinin gözleri uyumaz” hadîsi bunu anlatır. Uykuda iman yok olmadığı gibi Allah'ı seyretmede de sona ermez. Hatta Bursevî'ye göre Hakla huzurda olmanın bile üstünde bir mertebe vardır ki ehline mâlumdur.

Ayrıca nefs-i külliye'nin varlığı akl-ı evveldir ki kalem-i a'lâdır. Kalem-i a'lâ üzerine tertib edilmiştir. Yani nefs-i külliye âlem-i kebîrin kalbi olur ki kalb-i insan levh-i mahfuz gibi olup onda Allah'ın sırları nakşolunur. Nefs-i külliye de âlem-i kebirin levhi olup ulûm-i kesire kaydedildi. Yani âlem-i kebirle anlatılan âlem-i âfâktır ki âlem-i misal-i mutlaktır. Sınırı arştan toprak altına kadardır.

Nefs-i nâtıkayla anlatılan da rûh-i menfuhdur ki sûret-i insâniyye ana rahminde kemâl yönü üzere değiştirildikten sonra üflenir. Ve bu nefse rûh denir. Saâdet ve şekâvet nakşedilmiş, sırr-ı ezeli yazılmıştır. Ve kalbin aslı nefs-i nâtıkadır. Sonra nefs-i nâtıkadan da bir kalb doğar ki kalb organının zarfıdır. Ve bu kalp nefs-i nâtika ile insâni bedeninin arasında berzahdır ki cennet-cehennem örneğinde araf gibidir.

Ehl-i kalb ism-i a'zâma mazhar olana denir. Nice ârif görünen gönül ehli olmaz. Esmâ-i ilâhiyyeyi içine alan gönül ehli olur.

Ayrıca nefs-i nâtikanın aslında felsefe terimlerinden olduğunu söyler. Buradaki nâtika idrak eden anlamındadır. Yani idrâk-i hakîki insana mahsusdur ki hayvanın idrâki idrâk-i hissidir. Ve nutk-ı lisânî aslında insanın fazîletidir. Mesela papağan konuşur ama itibar edilmez. Çünkü bu konuşma kalbin idrâkine dayanmaz.

Bu anlatılanlar sonucunda insân-ı kâmile âlem-i insân-ı kebir de denir. Yani insân-ı sağır ki Âdemdir, âlem-i sağır de denir. Âlem-i kebir de âfâkdır ki insân-ı kebir de denir. Aslında ikisi de kalbî ve birbirinin örneğidir. Onun için âlem-i kebirî küçük gören kendi nefsinin küçük görmüş olur.

D. METİNDE GEÇEN ESERLER VE ŞAHİS İSİMLERİ

İncelediğimiz metinde bazı peygamber, eser ve âlim isimlerinin geçtiğini görüyoruz. Bursevî kimi yerde bunlara atıflarda bulunmuş kimi yerde ise anlattığıyla bağlantı kurarak zikretmiştir.

Bu isimleri kronolojik olarak anlatmak gerekirse başta peygamber isimlerini anmanın yararlı olacağını düşünüyoruz.

İsmâil Hakkı Bursevî *Risâletü'l-Hazarât* adlı bu eserinin 243 ve 244. varaklarında Hz. Âdem'i zikreder. Meleklerin Âdem'e (a.s.) secde ile me'mur olmaları, İblis'in buna verdiği karşı cevap anlatılır.

258. varakta kutupların vekîli olarak İdris (a.s.) değerlendirilmiştir.

245. varakta Hazarât-ı Hams'ın dördüncüsü anlatılırken bir âlemde bilinenin dışardan anlaşılamayacağı ifade edilir ve Hz. Yusuf'un gördüğü on bir yıldız ve güneş rüyâsı örnek gösterilir. Yusuf (a.s.) bu rüyayı görmüş, neticesi Mısır'a hükümdar olduktan sonra anlaşılmıştır. Yusuf Sûresindeki "Gerçekten Rabbim onu hak rüyâ kıldı" (Yusuf 12/100) âyeti de zikredilir.

Yine Kur'an-ı Kerîm'deki Kehf Sûresi 65-82. âyetler kastedilerek Hızır (a.s.) anılır. Burada kullanılan طبع كافرًا ifadesi bu âyetlerde geçmemekle birlikte en yakın kullanım Nisâ Sûresi 155. âyettir. Kehf Sûresi'nde Hızır (a.s.)'ın adı geçmez. Ancak bu âyetler Hızır Kıssası olarak bilinir. Bursevî Hızır (a.s.)'ın öldürdüğü çocuğun kalbinin mühürlü olduğunu, bu yüzden öldürmeye sevk edildiğini söyler. Bu kıssada Hızır'ın düşüncesinin böyle fiile geçtiğini belirtir. Bir şeyin düşüncede olması ile fiilde olması arasındaki fark anlatılır. (240. vr.)

Ayrıca metinde Hz. Peygamber'den de birçok hadîsin nakledildiğini görüyoruz. Geçen hadîslerin kaynaklarını metin içinde belirtmiş bulunmaktayız.

Hadis metinlerinin geçtiği iki yerde râvîlerinin de anıldığını görüyoruz. Ebu Hureyre (ö. 57/676) ve İbn Abbas (ö.68/687) bu isimlerdir.

Risâlede büyük mutasavvıflar ve âlimlere de çeşitli atıflar yapılmıştır. Bâyezid-i Bistâmî (ö.234/848), Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922) karşılaştırılarak zikredilmiştir. Şöyle ki; Bursevî Hallâc'ın Ene'l-Hak demesini rûh-i menfûha ve sırr-ı ilâhîye bağlar. Fakat buna karşılık şeriata aykırı olduğu için ceza gördüğünü söyler. Bistâmî için ise durum böyle değildir. Belirttiğine göre Bistâmî'den şeriata muhalif bir şey sâdir olduğunda kılıç kesmemiştir. Çünkü Bâyezid diyenin kendisi değil Hak olduğunu söylemiştir ve böylece kendisini gizlemiştir. (248.vr.)

Vahdet-i vücûd felsefesini benimsemiş mutasavvıflarca da önemsenen Hazarât-ı hams kavramı açıklanırken İbn Arabî'nin de zikredildiğini görüyoruz. Hz. Muhammed yolunda olanların kimisinin O'nun vefât yaşı altmış üçten sonra yaşamadığı kimisinin de yaşadığı 249. vr.da anlatılır. İbn Arabî (ö.638/1240), Üftâde Hz. (988/1580) ve Aziz Mahmud Hüdâyî (ö.1038/1628) altmış üçten fazla yaşayanlar arasında anılır.

244. vr. da İbn Temcîd (ö. 890/1485) isimli âlimin anıldığını görüyoruz. Beyzâvî'nin tefsîrine yazdığı hâşiye ile de tanınan İbn Temcîd önemli tefsîr âlimlerindedir.¹¹⁸ Âdem (a.s.)'ın yaratılışı konusunda bazı melâikenin Allah'a itirâz ettikleri anlatılır. Ve bu yüzden Allah'ın gazabına ilhak oldukları anlatılır ve İbn Temcîd'in de bu fikre katıldığı söylenir.

Risâlemizde bazı eserlere de atıflar yapıldığını görüyoruz. Eserimize kaynaklık eden *Ta'rifât* ve yazarı Seyyid Şerif Cürçânî (ö.816/1413) bunların en önemlilerindedir. 242. vr.da anılmıştır. Bu sayfada Hazarât-ı Hams'in tasnîfi hakkında *Ta'rifât*'ın takındığı tutum zikredilir.

Ayrıca Yazıcıoğlu Mehmed'in (ö.854/1451) kaleme aldığı *Muhammediyye* adlı eser 244.vr.da anılır. Anadolu olduğu gibi Kırım ve Kazan bölgelerinde de

¹¹⁸ Cerrahoğlu, *a.g.e.* s.299

önemle okunan bu eser Bursevî tarafından *Ferâhu'r-Rûh* adıyla şerhedilmiştir. Hz. Âdem'e secde etmekten kaçınan meleklerin yandıklarının Muhammediyye kitabında da geçtiği söylenir.¹¹⁹

Abdürrezzak Kâşânî'nin (ö.730/1330) *Te'vilât-ı Kâşânî* adlı işârî tefsiri 254. vr.da zikredilir. Nefs-i insânî ile rûh-i hayvânî aynı manadadır, denir ve *Te'vilât-ı Kâşânî*'de de böyle anıldığı söylenir.

Futûhât-ı Mekkiyye yine aynı sayfada adı geçen diğer eserdir. İbn Arabî'nin bu eseri kaynak gösterilerek ilâhî nefesten çıkan rûhun iki çeşit üzere olduğu söylenir.

¹¹⁹ Geniş bilgi için bkz. 81. dipnot.

İKİNCİ BÖLÜM: RİSÂLETÜ'L-HAZARÂT-I HAMS

İsmâil Hakkı Bursevî bu eseri bazı müridlerinin isteği üzerine kaleme aldığını eserin başında belirtir. Müstensih esere başlarken Hazarâtü'l-Hamsi'l-İlâhiyye ismini kullanmıştır. Metin içerisinde ise İsmâil Hakkı'nın bu esere Risâletü'l-Hazarât adını verdiği görülmektedir. Biz tezimizde bu iki isimlendirmeyi bir araya getirmek sûretiyle Risâletü'l-Hazarâtü'l-Hamsi'l-İlâhiyye ismini kullandık.

Eser XV. yy.da yaşamış ünlü âlim Seyyid Şerif Cürcânî'nin¹²⁰ “*et-Ta'rifât*”¹²¹ adlı eserinde bulunan “Hazarât-ı Hamsü'l-ilâhiyye” ve “İnsân-ı Kâmil” maddelerinin şerhedilmesi ve Bursevî'nin bu konuda kendi görüşlerini açıklamasından oluşur. *Ta'rifât*'da Arapça ve birkaç cümleyle anlatılan bu maddeler Bursevî'nin risâlesinde ayrıntı ve misallerle açık bir şekilde anlatılmıştır.

Yine eserin başında kendisinin belirttiğine göre eser H. 1132 yılı Şaban ayının sonunda kaleme alınmıştır.

Kullandığımız nüsha Süleymâniye Kütüphânesinden alınmıştır. Eserin bu kütüphanede dört nüshası daha bulunmaktadır. Mihrişah Sultan (demirbaş no: 000189), Pertev Paşa (no: 000637), Hacı Mahmud Efendi (no: 002260), Hacı Mahmud Efendi (no: 002666) nüshalarıdır. Biz üçüncü sıradaki Hacı Mahmud Efendi nüshasından çalışmış bulunmaktayız.

¹²⁰ Seyyid Şerif CÜRCÂNÎ: Tam adı Ebu'l-Hasen Alî es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî el-Hanefî'dir. (d.740/1340- ö. 816/1413) Başlıca ilgi alanı kelâm, Arap dili ve edebiyatı olmakla beraber felsefe, mantık, astronomi, matematik, mezhepler tarihi, fıkıh, hadis, tefsir, tasavvuf gibi dinî ve aklî ilimlerin hemen hepsine dair telif, şerh ve hâşiye türünde eserler vermiş, bundan dolayı “allâme” ünvanına hak kazanmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Sadreddin Gümüş, “Cürcânî, Seyyid Şerif”, *DİA*, c.VIII, s.135)

¹²¹ *et-Ta'rifât*: Cürcânî'nin meşhur Arapça terimler sözlüğüdür. Çok defa basılmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Sadreddin Gümüş, a.g.m., s. 136)

Ayrıca bu nüshalardan Mihrişah Sultan Nüshasını da okumuş ve elimizdeki nüshayla karşılaştırmış bulunmaktayız. Yaptığımız inceleme sonucunda iki nüsha arasında ufak kelime farkları dışında bir değişiklik olmadığını gördük. Hattatların gözünden kaçmış bu ufak hataların anlamı etkilemediği kanaatindeyiz. Bu kelime farklılıkları metin içinde köşeli parantezlerle belirtilmiştir. Mihrişah Sultan nüshasındaki varak numaraları ibârelerin yanında parantez içinde verilmiştir.

Eserimiz 28 varaktan oluşmuş ve ta'lik hattı kullanılmıştır.

Yazdığımız metindeki imlâda Ali Namlı ve İmdat Yavaş'ın hazırladığı *Kitâbü'n-Netîce*¹²² adlı eserdeki metodları kullanmış bulunmaktayız. Buna göre Türkçe'de kullanılan fiiller, isimler, takılar ve ekler bugünkü telaffuza göre yazılmıştır. Yani idüb > edip, itmek > etmek, oldı > oldu, olmasun > olmasın, gösterüb > gösterip, içün > için, bilür > bilir gibi. Ayrıca uzun sesleri belirtmek için bunların üstüne dâimâ (^) işâreti kullanılmıştır. “Kaf” harfinden sonra gelen “a ve u” sesleri ā ve ū şeklinde yazılmıştır. “dad” harfi Türkçe'deki kullanımı düşünülüp z veya d harfiyle gösterilmiştir. Varakın a ve b yüzleri sayfa başlarında belirtilmiştir. Âyetlerin sûre ve âyet numaraları parantez içinde verilmiştir. Âyet, hadîs ve Arapça ibârelerin anlamları ise köşeli parantezle gösterilmiştir.

¹²² İsmâil Hakkı BURSEVÎ, *Kitâbü'n-Netîce*, Haz. Ali Namlı ve İmdat Yavaş, c.I-II, İnsan Yay., İstanbul 1997.

A. METİN

/235-b/ Risâletü'l-Hazarâti'l-Hamsi'l-Îlâhiyye li Hakkı

İsmâil Efendi

Bismillâhirrahmânirrahîm

Feyz-i senâ gül-zâr-ı takdîsi şâdâb ve Ravza-i Rasûlü sîrâb kıldıktan sonra bu fakîr Şeyh İsmâil Hakkı Bursevî el-Üsküdârî lâ zâle imdâden [zi mededi]¹²³ (M. 136/b.) min taraf-i hazreti'l-bârî bu vechile nakşbend sahîfeten takrîr ve turra-i âvîz-i varaka-i tahrîr olur ki 1132 Şa'bânı selhinde işâret-i ilâhiyye ile Dimaşkî'ş-Şâm'dan hicret ve Medîne-i Üsküdar'a [Üsküdar'da] tavîlezen ikâmet olduğumda Cânib-i Rûm'dan ba'zı ihvân Hazarât-ı Hams'in Lisân-ı Türkî üzere şerhini istid'â' ve hall-i müşkilâtını ricâ ettiklerinde مَنْ قَطَعَ رَجَاءَ وَمَنْ ارْتَجَى قَطَعَ اللَّهُ رَجَاءَهُ [Kim ricâda bulunanın ricâsını yerine getirmezse Allah da onun ricâsını yerine getirmez.]¹²⁴ mazmûnundan hazeren is'âf-ı merâm kılındı. Ve beyânına tasaddî olundu ve ismi “Risâletü'l/236-a/ Hazarât” denildi. أَسْأَلُ اللَّهَ تَعَالَى أَنْ يَجْعَلَنِي مِنْ أَهْلِ قَبْضَتِهِ الْحَاصِ وَيُسْرِفَنِي بِسِرِّ الْإِخْلَاصِ [Yüce Allah'tan beni özel kabzası ehlerinden kılmasını ve ihlâs sırrıyla şereflendirmesini dilerim]

El-hazarâtü'l-Hamsi'l-Îlâhiyye

Hazarât حضرت `in cem'idir ki [aslında] (M. 137/a) عند ile ta'bir olunur. Kurbu'ş-şey ma'nâsına[dır] ve zâtdan kinâye dahî olur. Nitekim mekâtibde huzûrlarına selâmlar olunur, deyu tahrîr olunur. Maksûd ise ol huzûrun sâhibine selâmdır. Ve hâşiye-i bisâtları takbîl olunur derler. Murâd ise destini takbîldir.

¹²³ [] Köşeli parantez içindeki ifâdeler Hacı Mahmud Efendi ile Mihrişah Sultan nüshasındaki yazım farklılıkları ya da eksik cümle veya kelimeler için kullanılmıştır.

¹²⁴ Buhârî, *Sahih*, Edeb,13

Velâkin huzûrda [huzûra] (M. 137/a) ve bisât onun [besâtatın] (M. 137/a) mülâbesesi olmağla edeben kinâye tarîkına sülûk ederler ki hakîkaten eblagdır. Bu makûle mevâzı'da “Hazret” “mertebe” ma'nâsınadır. Velâkin mertebeden hazret ile ta'bîrde nükte budur ki, Allah Teâlâ'ya nisbet ile cemî-i eşyâ cümle merâtibde alâ't-tafsîl hâzır ve müşâhiddir. Zîrâ gayb mahlûka göredir. Onun için buyurur: *عَالَمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ* [Görülmeveni ve görüleni bilendir.] (Haşr 59/22) Ya'nî Allah Teâlâ halkdan gâib ve halka [mahlûka] (M. 137/a) müşâhed olan umûrun cümlesini bilir ve O'nun ilm-i ma'lumâtı[n] inde'z-zât inkişâf ve incilâ'sıdır. Bize göre ise her ilim ayn olmaz. Onun için derler ki; ilme'l-yakîn ve ayne'l-yakîn ya'nî [ilim] kalbde râsih olduktan sonra ayn dahî râsih olmak gerektir. Zîrâ her ayn tam olmaz, nûr-i uyûn gibi ki, ebsârın rü'yetinde tefâvüt-i azîm vardır. Eğerçi ki cümlesinde sıfat-ı rü'yet vardır, fe-emmâ huffâş ile basar-ı zerka-i yemân bir midir?

Ve bu hazarâtdan murâd Vücûd-i Hakk'ın ale-t-tertib /236-b/ zuhûru olmağla “ilâhiyye” ile vasfeyledi. Suâl olunursa ki: Vücûd-i Hak'da tertib yoktur, zîrâ tertib terkîbdir. Terkîb ise kesrete dâirdir. Cevâb budur ki: Maksûd gâib-i tecelliyâta dek zuhûrunu tertibdir. Nitekim Sultân-ı Zâhir âlemde birdir. Velâkin Vekîl-i Mutlak olan Vezîr-i A'zam ve onun tahtında olan ehl-i merâtib sultânın etvâr-ı muhtelif ve merâtib-i mütenevviada zuhûrunu tertibdir. Ve kutb-i bâtın dahî sâir aktâb ve abdâl ile böyledir.

Suâl olunursa ki: Hazarât-ı İlâhiyye yerine Hazerât-ı Halkıyye gerek idi. Zîrâ tecelliden murâd vücûd-i eşyâyı merâtib-i muhtelifede ibrâz ve vücûd-i insânı ayn hâricisine dek ifrâzdır. Cevâb budur ki: Erbâb-ı Hakâik katında Hak zâhir ve halk mestûrdur. Nitekim hadîs-i kudsîde gelir: *كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا* [Ben gizli bir hazine idim.¹²⁵] Ya'nî “كُنْتُ” kelimesinde olan “ت” zât-ı ilâhiyye'den ibâretidir. “كَنْزٌ مَخْفِيٌّ” olduğu merâtibde adem-i zuhûruna binâendir. Ve illâ kendi kendine ezelen ve ebeden zâhirdir. Pes, tecelliden murâd zât-ı mahfîyyenin zuhûrudur ki zât-ı ilâhiyye'dir. Yoksa zât-ı halkıyye değildir. Zîrâ zât-ı halkıyye fi'l-hakîka yoktur. Şu kadar vardır ki, eşyanın her biri taayyün-i mahsûs ile müteayyin olup esmâ cihetinden biri birinden mümtâz olmak hasebiyle “mâsivâ” ve “gayr” itlâk olunur. Eğerçi hüviyyet

¹²⁵ Aclûnî, *Keşfü'l Hafâ*, II, s.132.

(sâriye) birdir. Nitekim Zeyd ve Amr'ın teşahhusunda gayrıdır, fe emmâ hakikatde aynıdır. Zîrâ hâssa-i insâniyye her birinde vardır. Hattâ /237-a/ hissi ile ruhu iledir. Ve zâhirin ihtilâfi bâtınının ittifâkını münâfi değildir. Bu ma'nâyâ cemî'-i eşyânın birbirlerine karâbetleri vardır, sûretde teaddüd baîd ise de. El-hâsıl mahcûblara göre [eşyânın] (M. 137/b) zâhiri halk ve bâtını Hakdır. Mükâşiflere göre ise zâhir ve bâtın birdir. Eğerçi i'tibarla zâhir ve bâtının gayrıdır derler. Bu makâm mezâlik-i akdâmdandır. Zevk-i sahîhi ve keşf-i sarîhi olmayan burada ilhâda düşer. Ve'l-ıyâzu billâhi teâlâ. [Allah korusun]. Bu sebepten icmâlle iktifâ' olundu.

حَضْرَةُ الْغَيْبِ الْمُطْلَقَةِ [Hazretü'l-Gaybi'l-Mutlak]

Bâlâda zikrolunduğu üzere “hazret”den murâd “mertebe”dir. Ya'nî ol beş mertebenin evvelkisi “gayb-i mutlak” mertebesidir. Gayb-i şehâdetin mukâbilidir. Gayb-i mutlak [gayb-i] (M. 138/a) mukayyeden ve izâfiyetden [izâfiden] (M. 138/a) ihtirâzdır. Zîrâ ba'zı gayb vardır ki fevkine göre şehâdet ve tahtına göre gaybdır. Pes, bu makûle gayba gayb-i izâfi derler ki min vechi'l gaybdır, bi'l-külliyeye değil. Nitekim aşağıda gelir. Ve gayb-i ilâhî mutlak zât-ı ilahiyedir. Lâ taayyün itibâriyle. Ve ona hakikatü'l-hakâik ve gayb-i mechûl ve ahadiyyet dahî derler. Zîrâ Hak Teâlâ ahadiyyet-i zâtiyyesi mertebesinde kesretten ve terkîbden ve sıfatdan ve lûgatdan ve isimden ve resimden ve nisbetten münezzehdir. Ve bu mertebede cemî'-i eşyâ nevâtda şecere gibidir ki mücmel ve basîttir. Ve vücûd-i insânîde nefes gibidir ki fâ'nın fethiyle. Pes, nefis olsa hemze ve onun tahtında olan hurûf ve makâtı-ı müteayyin /237-b/ olmadığı gibi. Mebde-i evvel ile eşyâ dahî böyledir. Ve taayyün bir nesnenin ilimde veyâ hâriçde ba'zı ahvâl ve evsâfda [evsâfla] (M. 138/a) gayrıdan müteayyin ve mütemeyyiz olmasına derler. Ve Hak Teâlâ gerçi taayyün ve lâ taayyünden fi'l-hakîka münezzehdir. Velâkin merâtib itibariyle taayyün-i ilâhînin evveli hüviyyet-i zâtiyye ve âhiri kelâmdır. Nitekim taayyün-i kevnînin evveli Rûh-i Muhammedî ve âhiri mertebe-i insâniyyedir.

وَعَالَمُهَا عَالَمُ الْأَعْيَانِ النَّبِيَّةِ فِي الْحَضْرَةِ الْعِلْمِيَّةِ [Bunun âlemi ise hazret-i ilmiyedeki a'yân-ı sâbite âlemdir.]

Zamîr hazrete râci'dir, lafız itibariyle. Nitekim hazret-i ilâhiyye ve zât-ı mukaddese derler. Ve illâ Hak Teâlâ tezkîr ve te'nîsden berîdir. Ve ayn-ı sâbite bir nesnenin ilm-i ezeline [ezelîde] (M. 138/b) müteayyin olması nisbetinden ibâretidir. Pes, harf-i cer النَّبِيَّةِ müteallıktır. Ve sübût ile vücûdun farkı budur ki, vücûd bir nesnenin zuhûru itibâriyle itlâk olunur, mevcudât-ı hâriciyye gibi. Sübûtta ise bu mertebede zuhûr yoktur. Fikreyle ki tasavvur-i zihnî mertebe-i lisânda olan takrîre göre bâtıdır. Eğerçi her bir bâtında nev'an zuhûr vardır, makâmına göre.

Ve a'yân-ı sâbiteden murâd hakâik-ı eşyâ ve ma'nâ-yi gaybiyyedir ki gayb-ı mutlakda müstecinne idi, tâ ki tecellî-i evvel ve feyz-i akdes ile hazret-i ilmiyyeye mün'akis oldu. Ve bu mertebe ana rahmine oğlan düşmek gibidir. Eğerçi henüz vücûd-i hâriciyyesi yoktur ve hakâik-ı mezkûrede iki i'tibâr vardır. Biri budur ki, kendi taayyünü hasebiyle umûr-i ademiyyedir ki onda râyihâ-i sübût yoktur ve biri dahî feyz-i akdes ile üzerine sübût /238-a/ ifâza olunmuştur. Makâm-ı ervâhda vücûd ifâza olundu. Ya'nî ki pes, onların ma'dûmât olduğu kendi nefisleri ve mevcudât olduğu feyz-i ilâhiyye sebebiyledir. El-hâsıl eşyâyı zabteden Nûr-i Zâtdır ki Kayyûm ismine nâzırdır. Nitekim sâyeyi zabteden mazlûl ya'nî zü'z-zıllıdır. Bu sebebden zü-zıll [mazlûl] (M. 139/a) her ne tarafa meylederse zıll dahî ona tâbi' olur. Pes, zıll ile mazlûl arasında irtibât-ı tam vardır ki ona inde-s sûfîyye "ittisâl" derler. Ve hakîkati budur ki, abdin vücûd imkânına Hakkın meded-i nefesi muttasıldır. Ve illâ vücûd ind-i tarfeti'l ayn bakâ bulmayıp mütelâşî olur. Bu cihetden abde gerektir ki ittisâl meded-i mükâşefe ve muâyene [müşâhede] (M. 139/a) eyleye ve kendine aslen vücûd vermeye. Zîrâ kendi vücûd-i zıllî makûlesidir ki vücûd-i hakîkî râyihâsın istişmâm etmemiştir. Ve hâlâ âlem-i ilimde sâbittir. Nitekim vücûd-i hakîkî mazlûlun

vücûdudur, zillın değil. Şems pertevin [vech-i] (M. 139/a) arza tarh etmekle pertev nefis-i şems olmak lâzım gelmez. Belki ol pertev şemsin eseridir, zü'z-zîll [zîll] (M. 139/a) mazlûlün eseri olduğu gibi. Ve eser müessire delil olmak, nitekim burhân-ı limmî derler [dedikleri] (M. 139/a). Ona nâzırdır sûret-i tevhîddir ki Kendini .¹²⁶] *مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ عَرَفَ رَبَّهُ* [bilen Rabbini bilironun mefhûmudur. Ve müessire eser [müessir esere] (M. 139/a) delil olmak, nitekim burhân-ı innî ona dâirdir. Hakikat-i tevhîddir ki *مَنْ عَرَفَ رَبَّهُ عَرَفَ نَفْسَهُ* [Rabbini bilen kendini bilir.]onun mazmûnudur. Ey ârif bu makâmı fehmettinse ba'zı ârifânın /238-b/ “*إِنَّمَا لُكُونُ حَيَالٍ وَهُوَ حَقٌّ فِي الْحَقِيقَةِ*” [Kâinât hayâlden ibârettir. O gerçekte Haktır.] Makâlesinin sırrını dahî fehmeyledin. Zîrâ bir nesne hayâl olmak fi'l-cümle vücûdunu münâfi değildir. Eşyânın vücûd-i mahsûsu gibi. Pes, onu inkâr etmek mükâbere ve mugalata makûlesidir. Ve fi'l-cümle vücûdda [vücûda] (M. 139/b) vücûd-i mümkün derler ki fi'l-hakîka hâlikdir. Nitekim Kur'an'da gelir: “*كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ*” [Onun zâtından başka her şey helâk olacaktır.] (Kasas 28/88) Ya'nî vücûd-i kiyânî hâlik ve vücûd-i hakîki bâkîdir. Ve kâh olur ki vücûd-i hakîkînin bakâsı sûretiyle bile olur. Nitekim enbiyânın ve kümmel-i evliyânın berekât-ı rûhâniyeleri ecsâd-ı latîfeye sârî olup heykel-i sûrî dahî inhilâl ve infisahdan mahfûz olur. Zîrâ siddıkların bakâsı bakâ-i Hakla ve sâirlerin ibkâ-i hakladır. Ve bakâ ile ibkânın meyânında fark olduğu zâhirdir. Buradandır ki “Hakâik'ul Eşyâ-i Sâbitetün” [Eşyânın hakîkati sabittir] derler. Zîrâ sûretlerinin ekseri tagayyür üzerinedir. Onun için bu âleme “Âlem-i Kevn ü Fesâd” derler ve onun haddi semâ-i sâbianın muka'arına dekdir. İşte sûret-i âlem vücûd ve adem arasındadır ki dâimen ona îcâd ve i'dâm taalluk etmektedir. Nitekim Kur'an'da gelir: “*بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ*” [Doğrusu onlar yeniden yaratılış konusunda şüphe içindedirler] (Kaf 50/15) Var imdi bakâbillâh bulagör tâ ki ademden halâs olasın. Ve fenâfillâh tarîkına sülûk [duhûl] (M. 140/a) eyle tâ ki menzil-i evveli bulasın ve cemî'i mevâtında feyz-i huzûrla dolasın. Ve âlemde sana gâib kalmaya. Belki âlem-i /239-a/ ayne dek [etvârı] (M. 140/a) müşâhede kılasın. Buradan ârifler derler ki “yevm-i mîsâk el'an hâzırdır”. Ve Hüdâyî Efendi (k.s.) kelimâtında gelir:

“*Açıldı çün bezm-i elest devreyledi peymânesi*”¹²⁷

¹²⁶ Hadis kaynaklarında bulunamadı.

¹²⁷ Aziz Mahmut Hüdâyî, *Divân-ı İlâhiyât*, Haz: Mustafa Tatcı, Musa Yıldız, İstanbul, 2005, sy:36-37

Ve “âlem” “ilmin” sûretidir ki kesr-i ayn ile. Zîrâ ilimde nice ise ol vechle sûret bulmuştur. Ve Hakka göre sûret ve ma'nâ birdir. Ve kezâlik “âlem” “alemdir”, feth-i ayn ile. Ülfet-i işbâ' içindir. Ve âlem müsemâyâya dâl olan nesnedir. Bu cihetden cem'i eşyâ ilm-i ilâhiyyedir ki zâtına ve sıfâtına nişândır. Ve bu ilme ism-i hakîkî derler. Zîrâ elfâz makûlesi esmâü'l-esmâdır. Ve hurûf-i teheccîde ð (dal) ism-i hakîkiye dâldir. Velâkin efrâd-ı eşyânın delâletde tefâvütü vardır. Eğerçi demişlerdir ki: **فِي كُلِّ شَيْءٍ فِيهِ كُلُّ شَيْءٍ** [Her şeyde her şey vardır.] Nazar eyle ki; Rasûlulâh'ın (s.a.v.) delâleti sâirin delâletinden a'zâm ve evsa' dır. Zîrâ cemî' esmâyı bi'l-fi'l ve ale-t-tafsîl câmi'dir. Sâirlerde ise bu kuvvet yoktur. Vücûd-i şerîf ve sibeh-i latîflerinin zıllı olmamak ona nâzırdır. Zîrâ Vücûd-i Hak bi'l-külliyeye vechdir ki onda kafa yoktur. Ve bi'l-cümle nûrdur ki onda aslâ eser-i zulmet yoktur. Bundan fehm eyle ki Rasûlullah ile sâirin farkı ne kadardır. Derece-i sıddîkiyyette olanlara Allah Teâlâ ne makûle ahvâl-i şerîfe vermiştir. Ve anâsırdan mürekkeb olan ba'zı nüfûs-i fâzılayı ne mertebeye ırgürmüşdür. Bundandır ki, efâzıl-ı beşer /239-b/ efâzıl-ı melâikeden efdal ve mekânetde a'lâdır. Ve bu makâmda Sâhib-i Ta'rifât'ın a'yân-ı sâbite mertebesini gayb-i mutlak dediğine şüphe vardır. Belki bu merite[ye] gayb-i izâfî [derler] (M. 140/b) oladır ki [gayb-i izâfî odur ki] (M. 140/b) mâ-tahtine göre gayb ve mâ-fevkine nisbetle şehâdetir. Nitekim merite-i a'yân böyledir. Zîrâ Hak Teâlâ ahâdiyyet-i zâtıyye mertebesinden zuhûra meşyoldukda tecellî-i akdes ile gayb-i zâtında olan eşyâ-i basît merite-i ilmiyyeye tenezzül edip müterekkib oldu. Ba'dehû merite-i rûha tenezzül edecek vücûd-i hak zuhûrda kuvvet buldu. Ve âlem-i gayba ya'nî ilme âlem-i ilâh ve âlem-i vücûb dediler. Ve bu âlemde olan terkîb ictimâ-i esmâ-i ilâhiyye ma'nâsınadır. Ve illâ âlem-i vücûbda terkîb olmaz. El-hâsıl gayb-i izâfî gayb-i mutlak olmaz. Meğer şöyle denile ki; gayb-i izâfînin gayb-i mutlak olduğu gayb-i mutlakla mir'at olmak itibâriyledir. Zîrâ gayb-i izâfî mertebesinde tecellî olmasa gayb-i mutlakdan eser bulurmazdı. Velâkin bu ma'nâ ıstılâha muhâlifdir. Pes, gayb-i izâfî hakâik ve a'yân-ı sâbitenin müctemi'idir. Ve bu mertebeye zâhir-i ilim derler. Zîrâ bâtın-ı ilim gayb-i mutlakda olan hâldir. Ve gayb-i izâfî âlem-i gayb-i mutlak ile âlem-i ervâh arasında berzahdır ki gayb-i evvele istinâd etmiştir. Zîrâ mebdeidir. Nitekim âlem-i âlem-i ervâhın istinâdı gayb-i sâniyyedir.

Zîrâ ol dahî mertebe ervâhın mebde'idir. Ve bir mertebe-i sâfile bir¹²⁸ mertebe-i âliyenin /240-a/ âyinesi ve sırrının sûretidir. Ve emr-i vücûd âhir merâtibeden böyledir. Bu ma'nâdan mertebe-i a'yâna vücûd-i zıllî-i kadîm ve mertebe-i ervâha vücûd-i zıllî-i hâdis derler ki zıllî'z-zıllıdır. Ve zıll-i evvele bi'l-kuvve ma'den-i kesret derler. Nitekim çekirdek bi'l-kuvve ma'den-i kesret, beden-i şecere bi'l-fi'l masdar-ı kesrettir. Ve bir nesne kuvvette olmasa fi'le gelmek muhâldir. Onun için zâg ve zagan tûtî ve bülbül olmaz. Ve ahcâr-ı hasîse civâr-ı nefîse sûretin bulmaz. Ve Hızır'ın (a.s.) katleylediği [gulâm] (M. 141/a) hakkında طبع كافرًا [Kâfir olarak mühürledi] (Nisâ 4/155.ayete atıf) denildiği ma'nâ-i mezkûre dâirdir. Pes, "Dâd-ı Hak râ kabiliyet şart nîst" [Hak vergisine kabiliyet şart değildir] dedikleri iyi söz değildir. Zîrâ muhâle kudret taallûk etmez. Onun için noksan muhaldedir. Yoksa Kudret-i Hakda değildir. Ve bundan fehmi olundu ki Hak kendi gibi halk etmeye kâdir midir demek kemâl-i cehdendir. فاعرف واعنتم بالمعارف [İyi bil, bilgileri ganîmet bil.]

حضرة شهادة المطلقة [وفى مقابلتها¹²⁹] Şehâdet-i Mutlak Mertebesi

Zamîr-i te'nîs hazrete râci'dir. Ya'nî hazret-i gayb-i mutlak mertebesindedir [mukâbelesindedir] (M. 141/b). Hazret-i şehâdet-i mutlaka bundan maksûd mutlak mutlakın mukâbelesindedir demek değildir. Belki itlâkla mukayyed olan [şehâdet itlakla mukayyed olan] (M. 141/b) gaybın muhâzâtındadır demektir. Zîrâ gayb ve şehâdet izâfî olacak birbirinin mukâbelesinde olmaz. Belki müctemi' olur. Nitekim gayb-i izâfide mürûr etti. Ya'nî gayb-i izâfî mâ-kabline göre şehâdet ve mâ-ba'dine göre gaybdır. [Pes] (M. 141/b) İki i'tibârla hem gayb ve hem şehâdet /240-b/ olur. Ama gayb itlâkı mücerred gaybdır ki şehâdet olmaz. [Ve şehâdet-i itlâkiyye dahi mücerred şehâdetdir ki gayb olmaz.] (M. 141/b) Mertebe-i şehâdet-i mutlakaya hazret-i hiss dahî derler. Ve bu mertebede suver-i mürekkebe vardır ki iki nev'idir. Biri suver-i tabîyyedir. [Ve sûret-i] (M. 141/b) Arş ve sûret-i kürsî bu ikisine tâbi'

¹²⁸ Mihrişah Sultan nüshasında "bir" kelimesi bulunmamaktadır.

¹²⁹ Bursevî'nin ifâdesidir. "Buna mukâbil" anlamına gelmektedir. M. nüshasında da Arapça ibârede zikredilir.

olan sûretler gibi. Ve biri dahî suver-i unsuriyyedir. Suver-i semavât ve suver-i müvelledât-ı selâse ve bunlara tâbi' olan sûver gibi. Zîrâ sûret-i arş ve kürsî ve bunlara tâbi' olan tabîyyât-ı latîfedendir, nüfûs-i küll gibi. Binâen alâ-hâzâ bu makûlelere fenâ târî olmaz. Zîrâ ervâha mülhaktır. Ve semâvât-ı seb'a ve müvelledât-ı unsuriyyât-ı kesîfedendir. Onun için onlara fenâ ârız olur. Nitekim Nass-ı Kerîm'de vârid olmuştur: إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ [Gök yarıldığı zaman] (İnfitar 82/1) ve emsâli gibi. Eğerçi semâvâtın kesâfeti sâir umûr-ı kesîfe gibi değildir, belki cânib-i letâfeti gâlibdir. Onlara kesîf demek aslında unsuru olmaktadır. Feemmâ her unsura mensûb olan bir değildir. Bu ma'nâdandır ki semâvâta ecrâm-ı neyyire derler. Ve nurâniyetindedir ki nücûm-i seyyârenin azvâsı verâ-ı perdeden vech-i arza akseder. Verâ-ı dîvârdan ise şem'in nûru aksetmez. Zîrâ bu dîvar unsur-i kesîfedir. Ve vücûd-i insânîde hâl-i kalb dahî böyledir. Nitekim Kur'an'da gelir: وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا [Yeryüzü Rabbinin nuru ile aydınlanır.] (Zümer 39/69) Ya'nî tecellî-i ilâhî hâsıl oldukda şu'lesi kalb-i latîfden heykel-i kesîfe akseder. Bu ma'nâdandır ki müteheccid olanların yüzleri nurânîdir. Zîrâ envâr-ı tâât /241-a/ sûretlerine dahî akseyler. Ve bu aks sebebiyledir ki hırka-i meşâyihî teberrük ederler. Ve vecd hâlinde üzerlerinden sâkit olan ridâ ve libâslarını pâre pâre edip teberrüken ahzederler. Ve mertebe-i şehâdet-i mutlakada suver-i basît dahî i'tibâr olunur. Lâkin besâtatleri bi'n-nisbedir, bi'l-hakîka değil. Suver-i tabâyi'-i erba' ve anâsır-ı erba' gibi. Zîrâ tabâyi' ve anâsır kable't tertîb müfredât-ı basîttir. Eğerçi ki fî nefsi'l-emr mürekkebdir. Zîrâ lafzı [gibi ki] (M. 142/a) ism-i müfreddir. Ve lâkin hurûf-i selâseden mürekkebdir. Pes, bunlara basît-ı itibârî derler, hakîkî demezler. Hurûf-i lâ yetecezzâ gibi. Cism-i basît odur ki onda kuvâ-yi muhtelif olmaya [cism-i] (M. 142/b) mürekkebdir odur ki onda kuvâ-yi muhtelif ola. Nebât ve hayvân ve cin ve insân gibi.

وَعَالَمُهَا عَالَمُ الْمَلِكِ [Ve onun âlemi âlem-i mülkdür.]

Ya'nî hazret-i [şehâdet-i] (M. 142/b) mutlakanın âlemi [âlemü'l] (M. 142/b) mülkdür, mimin zammiyle. Ve bu âleme âlem-i hiss dahî derler. Zîrâ hissi ya'nî müşâhedâtı [onu müş'ir] (M. 142/b) idrâk eder. Pes, gayb odur ki hiss onu idrâk etmeye. Belki akılla ma'lûm ola. Ya defl-i kâtı' veyâ haber-i sâdık ile bu makûleye idrâk-i îmân derler. Zîrâ îmân gayba taalluk eder. Şuhûd şehâdet ve hisse taalluk ettiği gibi. Ve bir nesne kâh hisden gâib ve kâh zâhir olsa ona gâib demezler. Belki şehâdet derler. Zîrâ ba'zı evkâtda hisse zâhir olduğu gayb olmadığına dâldir. Eğer gayb olaydı fi'l-cümle hisse idrâk olunmazdı. /241-b/ Ve âlem-i mülke hazret-i nâsûtiyye dahî derler ki mebde-i hareket-i arşıyyedir. Ve âlem-i gayba hazret-i lâhûtiyye derler ki mebde-i zuhûrdur. Ve nâsût ve lâhût aslında ıstılâhât-ı nasârâdandır ki nâsûtî ruhla kâim olan mahalle itlâk ederler, nâsût-i Îsâ ve lâhût gibi. Ve lâkin sûfiyye ındinde lâhûtun nâsûta hulûlü yoktur. Belki taalluku vardır. Bu taalluk hasebiyledir ki insân müdebbir ve muttasarrıfıdır. Pes, nefsi nâtika cüz-i cisim değildir. Belki cüz-i cisim olan nefsi hayvâniyyedir ki ciğerde ve yürekte olan demden mütesâ'id olan buhardır ki urûk vesâtatiyle cisme sârî olmuştur. Ve bu iki nefsin mâ-beynini fark edemeyenler "rûh cisimdir ve cesede sârîdir" diye galata düşmüşlerdir. Şu kadar denilir ki nefsi hayvâniyye nefsi nâtika[nın] (M. 143/a) eseridir ki mebde-i hiss ve harekettir. Ve nefsi hayvâniyye tabîat-ı insâniyyeye ve tabîat dahî heykele tâbi' olmağla demişlerdir ki insânın müsemması üç nesneden ibârettir ki biri heykel-i cismânî, biri emri rûhânî ve biri hakikat-i câmiyasıdır. Ya'nî rûh ve cesedin ictimâından başka hakikat zuhûr eder ki cemâl ve celâli hâvî ve lutf ve kahr-ı muhtevî ve cenneti ve cehennemi müştemildir. Kable'l-ictimâ' ise bu hakikat mutasavver değildir. Zîrâ rûh-i mücerred eser-i nûr-i ilâhî ve cesed-i mücerred dahî bir kuru cesedir ki ondan mahall-i kiyânî ile ta'bîr ederler [olunur] (M. 143/a). Değirmenin ise suyu olmadıkça /242-a/ dönmez. Ve un etmez. Ya'nî un onun hareket-i fi'liyesinin netîcesidir. Ve hareketi ise muharrike muhtâcdır. Zîrâ bir şey min-haysü zâtihî hareket ve sükûn ile muttasıf değildir. Âsiyâba göre ise muharrik âbdır. Ve âbda muharrik dahî sırr-ı tecellîdir. Zîrâ hüviyyet-i zâtiyenin sırrı cemi'i [eşyâya] (M. 143/a) sârîdir. Onun için لا تُسْبُوا الرَّحَّ [Rüzgâra sövmeyin.¹³⁰] denildi. Ve dahî لا تُسْبُوا الدَّهْرَ [Dehre sövmeyin.¹³¹] vârid oldu. El-hâsil mebde-i evveli

¹³⁰ Ebu Dâvud, *Edeb* 53, (4908); Tirmizi, *Birr* 48, (1979)

¹³¹ Buhârî, *Sahih*, Tefsîr-i Süre, 45; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/299

tasavvur ve istihzâr eden kimse esbâb-ı şirk-i hafîden ihtirâz eder. Onun için vâsıtaya şükretmek lâzımdır. Zîrâ vâsıta elinden olan ni'met mün'im-i hakîkiye muzâfdir. Pes, bunda vâsıtaya olan muâmele mebde-i evvel mulâhazasıdır. Ba'de-zâ Sâhib-i Ta'rifât ve sâirler Hazerât-ı Hamsiyi beyânda tertîb-i vücûdî üzerine cârî olmadılar. Belki mukâbele itibariyle ahîri evvel[i] ve [ilâ] (M. 143/b) evveli ahîr kıldılar. Bu ma'nâya Hazerât-ı Hamsin ikincisi Şehâdet-i Mutlaka olur.

حَضْرَةُ الْعَيْبِ الْمُضَافِ [Gayb-i Muzaf Mertebesi]

Ya'nî üçüncü hazret mertebe-i gayb-ı nisebdir. Zîrâ izâfet bir nesneyi bir nesneye ittisâl ve nisbettir ki ehadühümâ bi dünü'l-ahar müteakkıl değildir. Şimdi zikredeceği gayb dahî böyledir. Zîrâ bir nesne bilâ mebde' olmaz, evlâd bilâ ebeveyn olmadığı gibi. Ve ebeveyn [demek] (M. 143/b) dahî bi dünü'l-evlâd olmaz. Bu makâmındadır ki ba'zı kümmel demiştir: [O (çocuk) ve o ikisi (ebeveyn) olmasaydı o ikisi (ebeveyn) olmazlardı.] ve ba'zıları dahî remzetmiştir. [Rubûbiyyetin öyle bir sırrı vardır ki zâhir olsa rubûbiyyet bâtil olurdu.] Burada /242-b/ زَالَ (yok olmak) ma'nâsındır. Fefhem cidden (İyi anla.) Ve bu makâmın hakâikindedir ki fi'l-i hak muallel-bi'l-garaz değildir. Zîrâ gayrla istikmâl-i hak lâzım gelir. Feemmâ tahkiki budur ki istikmâl zât-ı memnû'dur. İstikmâl esmâ ve sıfât değil. Teemmül eyle ki şol âyeti Kur'an'da gelir: [O seni bizzat kendi yardımıyla ve mü'minlerle destekleyendir.] (Enfal 8/62) Ya'nî Rasûlullâh'ı (s.a.v.) ensârla te'yîd ve ahz-ı rabtını onlarla tekâmül eyledi. Maa-hâzâ [fi nefsi'l-emr] (M. 144/a)câmi-i cem'-i kemâlâtdır. Ve vesîle makâmına vusûl duâ-i ümmete merhûn oldu. Ve zâhirde sebbiyyet da'vâsı memnû' olmadı. Nitekim ensâra hitâben gelir: أَلَمْ تَكُونُوا ضَالًّا فَهَدَاكُمْ [Siz bir cehennem çukurundaydınız. Allah sizi kurtardı] (Âl-i İmrân 3/103,atıf) Fa'rif. (İyi anla)

*Vâlidîn nûr-i ilâhîdir. Tecellî eyledi
Cism u cânın ol tecellînin mahalli eyledi*

*Bu taayyün âleminde çünkü düştün hüsnüne
Ûns verdi nûr-i vechinden tesellî eyledi*

*Ârif-i billâh odurkim geçti cism u cândan
Hakla dî- hânesi içre tesellî eyledi*

*Kimini deryâ-i ummân şuhûda gark edib
Kimine irfânla ihsân-ı küllî eyledi.*

*Kesret-i feyziyle kıldı Hakkî'yi deryâ gibi
Gerçikim zâhirde bu halkın ekallî eyledi*

[İki kısımdır ki bir kısmı âlem-i mutlaka yakındır]

Ya'nî hazret-i gayb-i muzâf iki kısımdır. Bir kısmı âlem-i gayb-i mutlaka akrebdir ki arada vâsita yoktur.

[Ve onun âlemi âlemler-i ervâhi'l-ceberûtiyye ve melekûtiyyedir. Yani âlem-i ukûl ve nüfûs'ul-mücerrededir.]

Evvelki ya'nî âlemi'l-ukûl'ul-mücerrede âlem'il-ervâh'ul-ceberûtiyyeyi tefsîr [ve] (M. 144/a) ikinci ya'nî ve'n-nüfûs'ul-mücerredetü'l-melekûtiyyeyi tebyîndir. Ve bu /243-a/ takrîrden zâhir oldu ki المجردة (el-mücerrede) lafzı ukûl ve nüfûsdan her birine alâ haddihî sıfattır. Onun için المجردتين (el-mücerredeteyn) demedi. Ve “nüfûs”dan te'hîr eyledi. Tâ ki her birine sıfat olduğu zâhir ola. Zîrâ nüfûs tecerrüdle mevsûfe olduğu sûretde ukûl bi tarîk'il evlâdır. Ve bundan bâhir oldu ki mücerredât ya'nî şol mevcûdât ki mütehayyize olmaya ve mütehayyize hulûl dahî etmeye. İki kısımdır. Bir kısmı ervâh-ı âliye-i müheyymedir ki tedbîr-i ecsâmıdan mukaddesdir. Bunlara hukemâ-i meşşâiyye ukûl ve hukemâ-i işrâkiyye envâr-ı âliye-i kâhire ıtlâk

ederler. Ve bunlara melâike demek tesmiye-i mücerrede kabîlindedir. Zîrâ melek tedbîrât ve arzıyyede ve semâviyyede istihdâm olunana derler. Ervâh-ı müheyyeme ise âlem ve Âdem'den bîhaberlerdir. Ve şuhûd-i zât-i ilâhiyyede müstağraklardır. Pes, onlar için hizmet-i hâriciyye yoktur. Ve onlar secde-i Âdem ile me'mûr olmamışlardır. Onun için demişlerdir ki her rûh melek olmaz. Ve lâkin her melek rûh olur. Ya'nî rûhun melek olmadığı istihdâm olunmadığına binâendir. Ve bu makûleye melek demek âlem-i ulvî ehlinden olmağladır. Zîrâ onların mertebeleri fevk-al-arş i'tibâr olunur. Ve hukemâ gerçi fevk-al-arş lâ-halâ ve lâ-melâdır dediler. Feemmâ nüfûs-i fâzıla-i beşeriyye demişlerdir ki fevk-al-arş âlem-i melâdır ki makâm-ı ehl-i tehyîmdir. Ya'nî ervâh-ı âliyye ile mâl-â-mâldir. Egerçi tahayyüzleri yoktur. Zîrâ tahayyüz taayyün-i arşla sâbittir. Ervâhın taayyünü /243-b/ ise ecsâmdan müddet-i tavîle mukaddemdir. Pes, onlar için ta'yîn-i makâm etmek mücerred tefhîm içindir. Ve her melek rûhtur dedikleri letâfetlerine binâendir. Zîrâ melek nûrdan matbu'dur. Bu sebebden hilkat-ı melek ile hilkat-ı beşer zücâc-ı sâfî ile hazef misâlidir. Onun için ba'zı kümmel melâikenin mevti gaşıyye makûlesi olmaya zâhib olmuştur. Ve mücerredâtın ikincisi kısım-ı [tedbîr-i] (M. 145/a)ecsâma müteallıktır ki felâsife-i meşâiyye onlara nüfûs-i semâviyye derler. Ve işrâkıyye envâr-ı müdebbire diye ta'bîr ederler. Bundandır ki nüfûs-i felekiyye derler. Zîrâ eflâkın ervâh-ı muharrikesi vardır. Beşerin nüfûs-i nâtıkası olduğu gibi. Şöyle ki eğer bu ervâh olmasa tahrîk ve tedbîr vücûd bulmaz. Bundan fehîm olundu ki melek ve felek hâmil-i rûh olmakta beşer gibidir. Ve sâir eşyâda dahî rûh-i zatî i'tibâr olunmuştur ki ehline ma'lûmdur. Ve cinn ve şeyâtîn dahî böyledir. Ya'nî bunlar dahî melek gibi ecsâm-ı latîfe ehli olup hâmil-i rûh olmuşlardır. Ve cinn ind-es-sûfiyye nüfûs-i müşrika-i arzıyye ve şeyâtîn [nüfûs-i] (M. 145/a) muzlime-i arzıyyedir. Ve hey'et-i istitârlarından ötürü rûh ve istihdâmlarıçün melek denildi. Bu makâmdandır ki azâzile kable'l-la'n melek itlâk olunurdu. Ve sûret-i amelde melâikeye muvâfakatından [ötürü] (M. 145/b) idâd-ı melâikeden kılınp *إِلَّا إِبْلِيسَ* [İblis hâriç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler] (Bakara 2/34) âyetinde istisnâ-i muttasıl ile istisnâ olundu. Egerçi aslı cinn denildi. Nitekim *كَانَ مِنَ الْجِنَّ* [İblis ise cinnlerdendi] (Kehf 18/50) onu nâtıktır. Ve ba'zı /244-a/ melâikenin Âdem'e secdeden ebâ ettikleri için. Nitekim İbn Abbâs (r.a.) dan mervîdir muhterik oldukları. Nitekim Muhammediyye kitabında dahî mündericidir. Onda melâike cinne mahmûldur. Zîrâ istitâr ve istihdâmda

müştereklerdir. Nitekim mürûr etti. Ve Ebû Hureyre'den (r.a.) mervîdir ki Allah Teâlâ Âdem'in (a.s.) halkı husûsunda ba'zı melâike ile müşâvere sûretin ibrâz eyledikte [onlar] (M. 145/b) dahî لا تَفْعَلْ diye i'tirâz etmeleriyle nâr-ı gazab-ı ilâhî zuhûr edip ihrâk olundular. Nitekim İbn-i Temcîd zâhib olmuşlardır. Bunda melâike cinne mahmûldur. Zîrâ melâikeden i'tirâz sâdir olmaz. Şol vechden ki i'tirâz ısyândır. Ve melek ma'sûmdur. Nitekim Kur'an'da gelir: لا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ [Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen] (Tahrim 66/6) ve mücerred لا تَفْعَلْ demek i'tirâz iktizâ etmez. [Orada bozgunculuk çıkaracak birini yaratmaz.] (Bakara 2/30) dedikleri sûret-i i'tirâz olmakta ondan azherdir. Maa-hâzâ kâilleri ihrâk olunmadılar. Pes, لا تَفْعَلْ ricâyâ mahmûldur. Nitekim ba'zı husûsda mülûke havâssı “Etme Pâdişâhım şu işi” derler. Bu söz ise i'tirâz kabîlinden değildir. Ba'de-zâ “ceberût” cebr-i azîm ve “melekût” mülk-i azîm demektir. Nitekim âhirlerinde olan ziyâde mübâlağayı müş'irdir. Cebr-u azîmden azamet ma'nâsı me'hûzdur. Zîrâ Hak Teâlâ'nın cebbâriyyetine ma'nâ-ı azamet lâzımdır. Ve âlem-i ervâh mahalli-i zuhûr-ı esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye olmağla ceberût ile ta'bîr olundu. Nitekim makâm-ı melâikeye /244-b/ “melekût” denildi. Zîrâ Hakkın mülk-i azîmine delâlet eder. Şol vechden [cihetten] (M. 146/a) ki âlem-i mülkden evsa'dır. Ve evsa'iyetinin hadd-i pâyânı yoktur. Nitekim mervîdir ki siat-i kürsî siat-i arş yanında bir sahrâyı vâsia ortasında kurulmuş bir hayme gibidir. Maa-hâzâ kürsî cennetin sathı ve nüfûs-i mü'minenin makarrıdır ki vüs'atı fevka'l melhûzdur. Pes, onun yanında âlem-i mülkün ne kadar vüs'atı olsa gerektir, ma'lûmdur. El-hâsıl âlem-i mülkden madıyk ve mahsûr yoktur. Zîrâ âlem-i keşfdir. Onun için mücâzât-ı a'mâl-i sâliha âhirete te'hîr olundu. Ba'de-zâ Sâhib-i Ta'rifât ve ba'zı sûfiyye mertebe-i ervâha âlem-i ceberût itlâk eyledi. Feemmâ inde'l kümmel ceberût hazret-i ilmiyye ve lâhût hazret-i zâtiyye ve melekût hazret-i rûhiyye ve mülk hazret-i nâsûtiyyedir. Hazret-i ilmiyye hareket-i esmâiyyenin mebbe'idir ki kalem-i a'lâ mertebesî hareket-i mezkûreden hâsıl olmuştur. Ve ol hazret taayyün-i evvel-i feyyâzî ve hazret-i rûhiyye-i nûriyyeye taayyün-i sâni-i mukaddesî ve hazret-i hisse taayyün-i sâlis-i şirmâzî [şehâdî] (M. 146/b) derler; ki üç adet nokta bu üç taayyüne işârettir ki fi'l-hakîka biri zâta biri sıfâta biri ef'âle nâzırdır ki ferdiyyet-i evlâ dâiresine mertebe-i ervâh takrîr-i mezkûre göre üçüncü hazretidir.

[şehâdet-i mutlaka yakın olandır. Âlemi âlemü'l-misâldir. Melekût âlemi de denir.] وَ إِلَى مَايَكُونُ أَقْرَبَ مِنَ الشَّهَادَةِ الْمُطْلَقَةِ وَعَالَمِهِ عَالَمِ الْمِثَالِ وَ يُسَمَّى بِعَالَمِ الْمَلَكُوتِ

Ya'nî âlem-i izâfînin ikinci kısmı ki hazerâtın dördüncüsüdür. /245-a/ Âlem-i misâl-i mutlakdır ki ona hayâl-i mutlak dahî derler. Nevmler ve insilâhla mukayyed olan hayâl ve misâlden ihtirâzdır. Ve âlem-i melekût dahî tesmiye ederler. Zîrâ âlem-i mülkden evsa'dır. Ve bu âlem-i melekûtta olan suver-i misâliyye derler ki suver-i hissiye-i şibhiyyedir. Ve bu âleme mertebeye-i levhiyye-i nefise dahî derler. Zîrâ mertebeye-i ervâhdan sonra taayyün bulmuştur. Vech-i taayyün budur ki mertebeye-i ervâh-ı basîta ve mertebeye-i ecsâm-ı mürekkebiyyedir. Ve basîti ile mürekkebi-mahz arasında münâsebet olmayıp ehadühümâdan ifâza ve âherden istifâza müşkil olduğundan Allah Teâlâ mâ-beyninde âlem-i misâli halk etti ki iki tarafa dahî münâsebeti vardır. Ya'nî mahsûs mikdârı olmakta cevher-i cismânîyye ve envârı olmakta cevher-i rûhânîyye şebîhdır. Pes, âlem-i ervâhdan biri maânî-i ma'kûle tevârüt etse ibtidâ' âlem-i misâle mürûr edip tecevhür eder. İlim sûret-i leyyinde tecevhür ve tecessüd ettiği gibi. Ondaki mükâşefe edip ve sûret-i hisse nüzûl eder. Onun için âlem-i misâlde mer'î olan umûrun hâricde taayyün-i mahsûsu vardır. Nitekim Hazret-i Yûsuf'a (a.s.) mer'î olan onbir kevkeb ve şems ve kamer ve bunların secdeleri Azîz-i Mısır olduktan sonra onbir adet birâderi ve ebeveyni secdeleri sûretleriyle mütehakkık oldu. Onun için قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا [Gerçekten Rabbim onu hak rüya kıldı] (Yûsuf 12/100) dedi. Eğerçi dünyânın yakazası dahî menâmı gibi hayâldir. Onun için hadiste gelir: النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا تَبَيَّنُوا [İnsanlar uykudadır. Öldükleri zaman uyanırlar.¹³²] Ve sırr-ı mezkûre /245-b/ binâen ibtidâ' vahy-i ilâhi ay kadar rü'yâ ile oldu. Zîrâ vahy-i ilâhi ibtidâ hayâle ve ondan kalbe ve hisse nüzûl eder. Nitekim Kur'an'da gelir: نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ [Onu güvenilir rûh senin kalbine indirmiştir] (Şu'arâ 26/193-194) Onun için ehl-i kalbde hatâ yok ve ehl-i hayâlde pek çoktur. El-hâsıl münâsebet dedikleri vâsita ile olur. Gafir ve fekk ve lahm ve azm arasında vesâtati ve enbiyânın ümem ile Allah Teâlâ arasında tavassutu gibi. Ve bu makâmdandır ki ehl-i örf ked-hüdâ nasb ederler. Ve meşâyihâ göre asâdâr ve

¹³² Aclûnî, *Keşfu'l Hâfâ*, II/312

ser-tarîk denilir. Ve bunda hikmet budur ki ahvâl-i insâniyye ekseriyâ vâsita ile husûle gelir. Eğerçi insânın bir vechi dahî bilâ vâsita olmaktır. Feemmâ ziyâde nâdir ve azîzdir. Üveysî dedikleri tarîk aslında vech-i mezkûre nâzırdır. Ve bu veche remz edip hadiste gelir: كُنْتُ يَتِيمًا فِي الصِّغْرِ وَ غَرِيبًا فِي الْكِبَرِ [Küçüklüğümde yetimdim, büyüklüğümde garip.¹³³] Ve bundan maksûd [mefhumdur ki] (M. 147/b) sohbet üç vechledir: Evvelkisi sohbet-i cismâniyye ve ikincisi sohbet-i rûhaniyye. Ve bu ikisine sohbet-i halkıyye derler. Ve üçüncüsü sohbet-i hakkıyyedir ki bilâ vâsidadır. Ve lâkin bu mertebe eazz ve enderdir. Zîrâ ziyâde taltîf-i vücûda mevkûfdur. Her kim [meğer ki] (M. 147/b) hükm-i vücûbu hükm-i imkâna gâlib ola ve sühûletle muktazây-ı fitrat vücûda gele. ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ [İşte bu Allah'ın lütfudur. Onu dilediğine verir] (Cuma 62/4) Ba'de-zâ âlem-i misâlin şehâdet-i mutlakaya akreb olması bilâ vâsita olmaktadır. Âleme [ilme] (M. 147/b) ise kurbu vâsita-i rûhâniyyet ileidir. Ve bu vâsita tekessür ettikçe insân dahî mahcûb olmaktadır. Var imdi /246-a/ telebbüs ettiğın perdeleri ve libâsları birbir ref' ve hal' eyle. Ta ki mebbe'-i evvele eresin. Ve kendi yüzünü imkânın âyinesinde bî perde göresin.

*Yâri gör ağyârı terk et, ger varsa basîret [var ise] (M.147/b)
Şirki ko tevhîdi savt-ı kalbinde izzet [var ise]¹³⁴ (M.147/b)*

*Tâyî ki bu âlem-i süflîye meyyâl olasın
Âlem-i ulvîyi gözet girsen de himmet [var ise] (M.147/b)*

*Menzil-i maksûda irmek sâlike âsân olur
Ger mukaddem pîr-i irşâd ile sohbet var ise*

*Zehr olur ağzında işbu tayyibât-ı fâniye
Mârifetten her kimin kalbinde lezzet var ise*

*Halvet eyle mâ-sivâdan Hakkıyâ celvet gözet
Kesreti ko sır [sırrın] (M.147/b) içre sırr-ı vahdet var ise*

Beşincisi anlatılan dört âlemi kendinde toplayan mertebedir.]

¹³³ Kaynağı bulunamadı.

¹³⁴ M. nüshasında beyit sonlarında “var ise” ibârelerini görüyoruz.

Ya'nî hazret-i hâmise şol hazretidir ki hazerât-ı erbaa-ı sâbıkayı cem' etmiştir. Zîrâ her mertebe-i münzile mâ-kablinin sırrı ile zâhirdir. Nitekim veled ebeveynin sûretiyle bâhirdir. Ve hurûf-i şefe cümle mahâricde olan hurûfun esrârını hâvîdir. Zîrâ nefes ki temevvüc ile sûret bulur [olur] (M. 148/a). Bu cümleye mürûr edip şefede müntehî olur. Bu sebebden sûfiyenin inde'l ictimâ' ağleb-i ezkârı "Hû" kelimesidir. Fefhem cidden.

[Onun âlemi âlem-i insândır. Bütün âlemleri ve ondaki varlıkları kendisinde toplamıştır.]

Ya'nî hazret-i hâmise'nin âlemi âlem-i insândır ki âhiru'l merâtib olduğu için cemî' merâtibin sırrını müştamil ve her âlemin nüktesi ilmine muttasıldır. Zîrâ insân âlemden ihtisâr olunmuştur ki zâhiren âlem-i asgar ve bâtinen âlem-i ekberdir. Ve arzıyye-i ilimden müfrez olduğundan beri her mertebeye mürûr eylemiş ve birer emânet olmuştur ki ona ta'kîd-i evvel derler. Sonra tahlîl ile me'mûr olmuştur. Nitekim /246-b/ Kur'an'da gelir: إِنَّ اللَّهَ يُأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا [Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi emrediyor.] (Nisa 4/58) وَمِنَ اللَّهِ التَّوْفِيقَ لِدَرْكِ لَخَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ [Elbette göklerin ve yerin yaratılması insanların yaratılmasından daha büyük bir şeydir.] (Mü'min 40/57) Semâvât ve arzın halkı delâlet cihetinden nâssın halkından ekberdir. Zîrâ semâvât ve arzı ki âlem-i âfâkdır, mufassaldır. İnsân ise ona nisbetle mücmeldir. Mufassalın ise zât ve sıfât-ı ilâhiyyeye delâleti ekber ve azherdir. Onun için mütûna şürûh ve şürûha dahî havâmişi tahrîr ederler. Tâ ki icmâlden fehme kâdir olmayanlar tafsîlden fehmedeler. Ve ârif-i ilâhiyye onun üzerinedir ki mükâşefeler ibtidâ' nüsha-i âfâkı ve ba'dehû nüsha-i enfüsü keşfederler. Tâ ki tafsîlden icmâle udûl edeler. Ve tevhîd ve tecrîdden tefrîd tarîkine gideler. Ve dersi Nüsha-i Rahmân'dan okuyalar.

Ve insân teveccühle câmi'-i avâlimdir. Ba'zı kütüb-ü tasavvufta tafsîli vardır. Meselâ âlem-i kebîrde arş ve kürsî ve semâvât-ı seb' ve arz-ı seb' ve nâr ve havâ ve

mâ' olduğu gibi bunlar erkân-ı âlem-i mezkûrdur. Âlem-i sagîrde dahî erkân vardır ki azm ve muh ve asab ve urûk ve lahm ve cild ve ağşiye ve şa'r ve zufr ve safra ve dem ve balgam-ı sevdâdır. Âlem-i kebîrde on iki burç olduğu gibi âlem-i sagîrde dahî aynân ve üznân ve menharân ve sebîlân ve sedyân ve serre ve fem vardır. Âlem-i kebîrde kevâkib-i seb'a ve seyyara olduğu gibi ki esbâb-ı kâinât ona taalluk eder. Âlem-i insânda dahî yedi aded kuvvet vardır ki esbâb-ı kâinât onunla cereyân eder. Kuvvet-i /247-a/ bâsira [kuvvet-i sâmia ve kuvvet-i zâika ve kuvvet-i şâmme ve kuvvet-i lâmise ve kuvvet-i nâtika] (M. 149/a) ve kuvvet-i âkile gibi. Ve âlem-i kebîrde riyâset-i kevâkib şems ve kamerle olup ehadühümâ âherden istimdât ettiği gibi âlem-i sagîrde dahî riyâset-i kavî akıl ve nutukladır ki nutuk akıldan istimdât eder. Ve bunlardan fehmi olundu ki nutuk aklın tercümânıdır. Kamer şemsin mazharı olduğu gibi. Bu cihetten ba'zı ulemâ bilâ ikrâr olan îmânı kabûl etmediler. Zîrâ her kemâl mazharda zâhir olur. Akıl ve îmânın mazharı ise lisândır. Ve âlem-i kebîrde üç yüz altmış gün olduğu gibi âlem-i sagîrde dahî üç yüz altmış mafsal vardır. Ve âlem-i âfâkda kamerin yirmi sekiz menzili olduğu gibi âlem-i enfüsde dahî hurûf-i tehecî için femde on sekiz mahrec vardır. Kamerin te'sîri yirmi sekiz menzilde cereyânı ile zâhir olduğu gibi kuvvet-i nâtikanın dahî [te'sîri] (M. 149/a) yirmi sekiz harfin mahâricinden zâhir olur. Ve kamer on beş gece zâhir olup bâkî on üç gecede ihfâ gibi hurûfun dahî on üçü idgâm olunur: ن ت ث د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ gibi. Ve cesed-i insân arz ve ızâmı cibâl ve muhhu maâdin ve cevfi bahr ve [em'âsı enhâr] (M. 149/a) urûku cedâvil ve şahmı tıyn ve şa'rı nebât ve menbet-i şa'rı seriyye-i tayyibe ve ünsü İmrân ve zahri mekâviz ve huşşî hazâb ve teneffüsü riyâh ve kelâmı ra'd ve esvâtı savâik ve bükâsı matar ve sürûru dav-ı nehâr ve tahazzünü zulmet-i leyl ve nevmi mevt ve yakazası hayât /247-b/ ve vilâdeti bed'-i sefer ve eyyâm-ı sabâveti rebî' ve şebâbı sayf ve kühûleti harîf ve şeyhûheti şitâ ve mevti inkizâ'-ı müddet-i sefer ve ömrünün seneleri büldân ve şühûru menâzil ve esâbî'i ferâsih ve eyyâmı emyâl ve enfâsı hatveler gibidir ki her nefis ki teneffüs eder. Gûyâ hatvedir ki ecel menziline doğru yürüyüp gider. Buradandır ki ba'zı ulemâ "sâat" lafzı ki kıyâmet ma'nâsınadır, "sa'y"dan ahzetmiştir. Gûyâ insân her nefes sa'y edip ecel ve kıyâmet tarafına hareket eder. Zîrâ müstakbel muvâcehesinde ve mâzî kafasındadır. Onun için mâzîye tahazzün etmemek gerektir. Zîrâ idrâki kâbil değildir. Ve lâkin hâl fevt olsa müstakbelde ve hâlde tedârik lâzımdır. Ve sâir âfâk ve enfüsde devreden ahvâl ve

evsâf ve ihtilâf-ı suver ve emsâli dahî tafsîl-i mezkûre kıyâs ve ona ilhâk oluna. Zîrâ her birini tafsîl şerh-i tavîle muhtâcdır ki bu risâlenin ona tahammülü yoktur.

فعالم المُلْك مظهر عالم الملكوت، وهو عالم المثال المطلق [Âlem-i mülk melekût âleminin mazharıdır. Yani o misâl-i mutlak âlemdir.]

Ya'nî âlem-i mülk ve şehâdet mâ-fevkinde olan âlem-i misâlin mazharı ve onun âyinesidir. Zîrâ bâlâda işâret olunduğu üzere evlâd ebeveynin suver ve ahlâk ve hey'etine mazhar olduğu gibi mertebe-i sâfile dahî mertebe-i âliyenin mazharıdır. Onun için mertebe-i müteahhire mütekaddimeden ecma'dır. Hurûf-i şefe sâir hurûftan ecma' olduğu gibi. Onun için insân sâir mevcûdattan te'hîr olundu. Tâ ki her birinin sırrıyla zâhir ola. Rasûlullâh /248-a/ (s.a.v.) vücûd-i hâricî cihetinden sâir enbiyâdan müteahhir oldu. Maa-hâzâ takaddüm-i rûhâniyyetlerine münâsib olan cismâniyyetde dahî takaddüm etti. Feemmâ takaddüm-i cismânî hilâl ve teahhur-u bedr gibidir. Bu cihetden ba'zı enbiyâ Âdem'den efdal oldu. Eğerçi Âdem ebeviyeti cihetinden mukaddemü'l-küll'dür. Bu vechden demişlerdir ki [kâh olur ki] (M. 150/a) fâzıl mefzûl ve mebd'e' muahhar olur.

وهو مظهر عالم الجبروت، أي عالم المجردات [Ve âlemi misâl de âlem-i ceberûtun mazharıdır. Yani âlem-i mücerredâttır.]

Ya'nî âlem-i misâl dahî mâ-fevkinde olan [âlem-i] (M. 150/a) ervâhın mazharıdır ki âlem-i ervâhın kemâlâtı onda zâhir olmuştur. Ve müteâlî [maânî] (M. 150/a) ma'küle onda sûret bulmuştur. Pes, bu yüzden âlem-i misâl kalb-i insân gibi olur ki rûhun füyûzu ona mansıb olur. Ve kemâli cihetinden rûh üzerine rûchân bulur. Onun için tıfl-i halîfetillâh ondan tevellüd eder. Ve ba'zı evlâd ve telâmize ebeveynden ve esâtizeden ekmele olur.

[Ve âlem-i ceberût da a'yân-ı sâbitenin mazharıdır.] وهو مظهر عالم الأعيان الثابتة

Ya'nî âlem-i ervâh dahî mâ-fevkinde olan âlem-i a'yânın mazharıdır ki ilm-i ezelde olan hakâik ve mâhiyât ve hüviyyât feyz-i mukaddese ifâza olunup tecellî-i nûr-i limmî¹³⁵ ile mertebe-i ervâhda zuhûr etmişlerdir ki ibtidâ' vücûd-i hâricîdir. Ve bu zuhûr cihetinden Zât-ı Hak'â “Vücûd” itlâk olunur. Ve illâ vücûd-i Hak zâtı üzerine emr-i zâid değildir, vücûd-i mümkinde ise zâiddir. Zîrâ mümkinin zâtı rûh-i menfûhdur. Vücûdu taayün-i zâhirisidir ki anâsır üzerine binâ olunan tabîat ve heykeldir. Ve bu vücûdla Hak'dan /248-b/ mümtâz olmağla ona “gayr ve sivâ” dediler. Ve Hallâc'ın أنا الحق [Ben gerçeğim] dediği rûh-i menfûh ve belki sırr-ı ilâhîye nâzır idi. Ve lâkin enâniyyet mahall-i kiyânîyi îhâm etmeyle zâhir-i şerîata muvâfık gelmeyip bu yüzden ber-dâr oldu. Ve Ebû Yezîd-i Bestâmî'nin (k.s.) kemâli Hallac'dan ziyâde idi. Onun için kendinden [ba'zı] (M. 150/b) zâhir-i şer'a muhâlif nesne sâdır oldukda seyfle darb olundu. Ve lâkin te'sîr etmedi. Sonra Ebû Yezîd buyurdu ki: “kâil ben değilim ve illâ kılıç keserdi. [Bunda] (M. 150/b) Ekmel ol insân-ı kâmilidir ki kemâlât-ı Hakla munsabığ ola. Ve lâkin rengini ihfâ eyleye. Ve melâmiyye tarîkine sülûk ede” Nitekim hadîste gelir: أحب العباد إلى الله الاتقياء والأخفياء [Kulların Allah'a en sevgili olanı muttakîler, kendini gizleyenler ki onlar gâib olduklarında aranılır. Şehâdet hâlinde onlara yaklaşılmaz. Onlar hidâyet önderleridir. Karanlığı aydınlatan lâmbalardır.¹³⁶]

*Kulluğu gör şahlıktan urma dem
Şîrle hiç bir olur mu reng-i dem*

*Şeyh-i vakt üstâz-ı küll olsan dahî
Terk-i davâ eylemektir yol dedem*

*Nice davâ idesin bu yolda sen
Kim fenâfillâhdır evvel kadem*

*Ger kerâmet ister isen sırrı tut
Keşf-i sırr etmekte vardır çok nedem*

¹³⁵ “limmî” kelimesi M. nüshasında bulunmamaktadır. (M. 150/b)

¹³⁶ Hadîs kaynaklarında bulunamadı.

*Varı yoğ et tâ ki varlık bulasın
Gerçi aslıdır hakikatde adem*

*Hamdulillâh Hakkıyâ menzildesin
Var deme şimden geru kande gidem*

¹³⁷ [A'yân-ı sâbite, esmâ-i ilâhiyye ve hazret-i vâhidiyyenin mazharıdır.] وهو مظهر الأسماء الإلهية و الحضرة الواحدة

Ya'nî a'yân-ı sâbite dahî esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyenin mazharıdır ki ona hazret-i vâhidiyye derler. Zîrâ zât-ı ilâhiyyenin cemî' sıfât-ı kemâliyye ile ittisâfı i'tibâr olunsa ona /249-a/ zât-ı vâhidiyye ve ilâhiyye itlâk olunur ki bi'l-fi'l ma'den-i kesretdir. Beden-i şecere gibi.

[Ve o da hazret-i ahadiyyenin mazharıdır.] و هي مظهر الحضرة الأحادية

Ya'nî esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye ve hazret-i vâhidiyye dahî hazret-i ahadiyyenin mazharıdır. Zîrâ zât-ı ilâhiyye sıfâtdan mücerred i'tibâr olunsa ona zât-ı ahadiyye ve amâ dahî derler ki bi'l-kuvve mebd'e-i kesretdir, nüvât gibi, fa'rif. El-hâsıl suver-i hissiyye suver-i misâliyyenin mazâhiri suver-i misâliyye dahî suver-i mücerredâtın mazâhiri ve mücerredât dahî suver-i ilmiye[nin mazâhiri] (M. 150/b) ve suver-i ilmiyye dahî a'yân-ı sâbitenin mazâhiri ve a'yân dahî esmânın ve esmâ dahî sıfâtın ve sıfât dahî tecelliyât-ı zât-ı ahadiyyenin mazâhiridir. Pes, bundan fehmlundu ki zât-ı ahadiyyede cem' olan [zât ve ahadiyyede fark oldu. Nitekim Ebu'l-beşer Âdem'de cemi' olan] (M. 150/b) sırr-ı cemâl ve celâl evlâdda fark olup Hâbil ve Kâbil zuhûr eyledi. Ve bu silsile ilâ yevmi'l kıyâme bu sünen üzere hareket buldu. Nitekim nüvâtda cem' olan [beden-i] (M. 150/b) şecerede fark olup ağsân ve evrâk zuhûra geldi. Ve demişlerdir ki Ahad ve Vâhid evvel-ül-esmâdır. Zîrâ ayn-ı zât ve sıfâta delâlet eder. Allah isminin delâleti ise mertebeyedir. Onun için evvel-ül-esmâ

¹³⁷ Cürçânî'nin metninde الواحديّة diye geçmektedir.

celâledir denildi. Nitekim pâdişâhlara melik derler. Mertebe i'tibâriyle, zât i'tibâriyle değil. Ve bu makâmdandır ki Allah Teâlâ'ya واحد لاعن عدد [Vâhiddir, sayı bakımından değildir] derler. Zîrâ vâhid Hak Teâlâ'ya mertebe-i adediyyeden tenzîh için vaz' olunan derecâtın nihâyetidir. Belki Allah Teâlâ adedin mebde'i olan vâhidin /249-b/ mebde'idir. Yoksa bi'l-fi'l adedin mebde'i değil. Ve illâ adede mukâbil gelip aded gibi ol dahî hâdis olurdu. Onun için ahadiyyetde tecellî muhâldir. Zîrâ onda gayrın vücûdu yoktur. Belki zâtın zâta zuhûru vardır. Meğer kim zât-ı ahadiyye ile niseb ve izâfât i'tibâr oluna. Bu sûretde zât-ı ahadiyye zât-ı vâhidiyye sûretin bulur. Ve tecellî muhâl olmaz. Zîrâ zât-ı vâhidiyye ma'den-i kesrettir. Ve bunun nazîri Allah Teâlâ'ya mutlak itlâkıdır ki bu itlâka itlâk-ı zâtî derler. Yoksa takyîd mukâbelesinde değil.

*Hak ganî bizzât der kim kulhüvâllâhu ahad
Vasf-ı zâtında eğerçi O der Allahu-s-samed*

*Ger dilersen olasin siddîk-ı ekber ma'nide
Sâdîku'l va'd yolun tut Hû'dan el sürdüm meded*

*Kulzüm-ı zât u sıfâta yoktur hadd u kenâr
[Eser-i tenâvür] (M. 152/a) bu denizde hergiz olmaz cezr u med*

*Zâhirin berr-i vücûd bânının bahr-i şühûd
Lü'lü' ve mercân keşf u feyzine yoktur aded*

*Bir ebeddir bu ebed kim andadır sırr-ı ezel
Bir ezeldir bu ezel kim andadır sırr-ı ebed*

*Hakkıyâ Hakkı eğer gördün ise yum gözlerin
Kim gördüm derse âmâlar anı eyler rasad*

EL-İNSÂNÜ'L-KÂMİL

Ma'lûm ola ki insân-ı kâmile insân-ı hakîki ve insân-ı nâkîsa insân-ı hayvânî derler. Zîrâ nisf-ı sûret üzerinedir, tamâm-ı sûret üzerine değil. Meyyit gibi ki zâhiren insândır. Feemmâ rûh olmadığı [olduğu] (M. 152/a) cihetten cemâd gibidir. Pes, ona

“insân” itlâk olunmak fi'l-hakîka mecâz veyâ tesmiye-i mücerrededir. Ve kemâl-i insânî nüsha-i ilâhiyye ve nüsha-i insâniyyeye vukûfdur. Ya'nî sûret-i Rahmâniyye ile sûret-i insâniyyeyi harfen be harfin mukâbeleye kâdir olan insân-ı kâmil olur. Nitekim hadîste /250-a/ gelir: **إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صَوْرَتِي** [Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı.¹³⁸] Ya'nî Allah Teâlâ Âdem'i kendi sûreti olan sûret-i hakîkiyye üzerine halketti ki Hayât ve İlim ve İrâde ve Kudret ve Sem' ve Basar ve Kelâm ve sâir sıfât-ı kemâliyye ki esmâ'-i hüsnâ onu müş'irdir. Ve bu (M. 152/b) kemâlât fi'l-hakîka evsâf-ı hakdır; abdde zuhûruyla, abd Hak olmak lâzım gelmez. Nitekim hadîste gelir: **مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ عَرَفَ رَبَّهُ** [Nefsini bilen Rabbini bilir.¹³⁹] Ya'nî bir kimse vücûdunun vücûd-i izâfî ve hâlinin imkân-ı ademî olduğunu bilse Rabbini dahî bilir ki vücûd fi'l-hakîka onundur. Burada **مَنْ عِلْمٍ** demedi. Zîrâ hakikat-i ilim Allah Teâlâ'ya mahsûsdur. Ve abdin meblağ-ı ilmi mertebe-i rubûbiyyetdir. Onun için müşâhedesi dahî ol mertebededir. Nitekim **إِنَّكُمْ يَسْتُرُونَ رَبَّكُمْ** [Siz Rabbinizi gizlersiniz] [hadîsi] (M. 152/b) onu müş'irdir. Ve şerîatte bülûğ-ı sabî on beşinde ve on altısında ve on yedisinde ve dahî ziyâdesinde [ve noksanda] (M. 152/b) olduğu gibi bülûğ-u sâlik dahî bu müddetlerdedir. Ya'nî mebd'e-i evvel vüsûlune dek bu kadar zaman mürûr edip kırk yaşına duhûlde neşânesini tekmîl eder. Ve fenâdan bakâ tarafına gider. Bu sûretde Muhammediyyu'l-meşreb olanların ekseri altmış üçü tecâvüz etmeyip ol hudûtta âhirete ya'nî zuhûrdan bütûna intikâl eder. Ve ba'zıları dahî tecâvüz eder. Ve Hatmü-l evliyâ ve Üftâde ve Hüdâyî ve sâir gibi. Bu mertebeye vâsıl olan insân-ı kâmilin yemîni hacet-i esved ve kalbi /250-b/ Ka'be-i Maksûd ve cesedi Harem-i Mutahhar ve sırrı Arafât ve nefsi muhassab olur. Ve bir vücûdun Allah Teâlâ katında mertebesi insân-ı kâmil yanında olan mertebesi kadardır. Pes, onun kabûl ettiği kabûl-i Hak ve redd ettiği dahî redd-i Hakdır. Bu sebebden insân-ı kâmil kalbinden sükûtdan hazer lâzımdır. Ve illâ helâk-ı külliyye müeddîdir. Ve halkın ba'zı eşhâs hakkında memdûhdur veyâ mezmûmdur veyâ müteşerri'dir veyâ gayrıdır diye tezkîyeleri ve adem-i tezkîyeleri tevehhümlerine dâirdir. Yoksa hakîkate değil. Zîrâ hakikat Allah Teâlâ ve mazhar-ı sırr-ı Allah katındadır. Onun için insân-ı kâmile serfürû etmek gerektir. Şol cihetten sultân-ı hakîki olduğu vechle ef'al ve akvâli kânun ve her vaz' ve hareketi hikmete makrûndur.

¹³⁸ Buhârî, *Sahih*, İstizan, 1

¹³⁹ Hadis değildir. (Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı Rivâyetler*, Konya 2001, s. 332)

*Gel imdi ilmin ile sen dahî âmil olmaya sa'y et
Bu kâli hâle ver insân-ı kâmil olmaya sa'y et*

*Eğer insân isen cerh et vücûdun dâğın
Emânet bârını aşk ile hâmil olmaya sa'y et*

هو الجامع لجميع العوالم الالهية و الكونية الكلية لجزئية
**[İnsân-ı kâmil ilâhî ve kevnî âlemlerin
hepsini kendisinde toplayandır.]**

Bu kelâmda işâret vardır ki eşyâyı Allah Teâlâ ile ve tekâbül-i nüshateyn ya'nî nüsha-i ilâhiyye ve kevnîyye ile ma'rifet-i âlem mazhar-ı hak ve mir'ât-ı vücûd-i mutlak olmasıyla ma'rifetten ûlâdır. Zîrâ ma'rifet-i ûlâ zevk-i tevhîd-i zâtî ve kurb-i ferâiz üzerine mebnîdir ki bu mertebede mazhar ve zâhir birbirinden mütemeyyiz olmaz. Ma'rifet-i sâniyye ise tevhîd-i vasfî ve kurb-i nevâfil ve mülâhaza-i mazhariyyet /251-a/ üzerine mebnîdir. Ve avâlim-i ilâhiyyeden murâd zât ve sıfât ve ef'âldir ki vücûb ve kıdeme dâirdir. Ve avâlim-i kevnîyyeden murâd akl-ı evvelden merite-i insâniyyeye gelince olan [avâlimdir] (M. 153/b) avâlim-i ilâhiye [-i külliye] (M. 153/b) esmâ-i külliye-i zâtiyyedir. Esmâ-i mülûk ve aktâb [ve emsâli] (M. 153/b) gibi. Ve cüz'iyeden murâd reâyâ ve tevâbi'in esmâsıdır ve avâlim-i kevnîyye-i külliyye yirmi sekiz adeddir ki menâzil-i kamer ve hurûf-i teheccî ve mefâsıl-ı yedey üzerindedir. Cüz'iyâtına nihâyet yoktur. Nitekim derler ki insân yüz yirmi beş kısımdır. Feemmâ aded-i efrâdı gayr-ı mahsûrdur. Ve “avâlim on sekiz bindir” dedikleri i'tibar-ı âhîrle külliyyâta nâzırdır. Ve ne kadar merâtib-i kevnîyye var ise [gerek] (M. 153/b) külliyyât ve gerek cüz'iyât [cümlesi] (M. 153/b) zılâlât-ı hakâik ve merâtib-i ilâhiye [dir. Zîrâ merâtib-i ilâhiye] (M. 154/a) usûl ve merâtib-i kevnîyye fûrû'dur. Ve her fer' ve fi'l bir asıl ve bir kuvvet üzerine mebnîdir. Ve böyle demek dahî mümkündür ki; makâmât-ı kevnîyyenin evveli mîsâk-ı Elestü bi Rabbiküm makâmıdır. Ve onun mâ-kabli makâmât-ı ilâhîdir ki altı aded makâm-ı külliyyedir ki esmâ-i ilâhiyye-i zâtiyyenin zâhir ve bâtını ve kezâlik esmâ-i ilâhiyye-i sıfâtiyyenin zâhir ve bâtını ve kezâlik esmâ-i ilâhiyye-i ef'âliyyenin zâhir ve bâtını[dır] (M. 154/a).

[Ve o tüm ilâhî ve kevnî kitapları kendisinde toplayandır.]

Ya'nî insân-ı kâmil kitâb-ı ilâhî ve Nüşa-i Rahmâniyyedir. Onun için ba'zı kibâr buyurur: أنا القرآن و السبع المثاني و روح الروح لاروح الاواني [Ben Kur'ân-ı Kerîmim ve seb'ül-mesâniyim, rûhun rûhuyum, kap kacağın rûhu değıil.] Maksûd insân-ı kâmilin muhît-i hakâik olduğunu beyândır, Kur'an gibi. Ve rûhu'r-rûhdan murâd rûh-i hayvânî ki ve anîdir. /251-b/ Onun mebd'e'i olan rûh-i menfûhdur. Ve belki rûh-i menfûhun sırrı olan ruh-i zâtîdir ki kümmel-i evliyâ bu rûhun hakâikı ile mütehakkıklardır. Ve kütüb-ü ilâhiyyeden murâd yüz dört kitâbdır. Ve bunların ekseri gerçi suhuf makûlesidir. Ve lâkin tağallüben kitâb ıtlâk olundu. Husûsan ki cümlesi mektûb olduğu cihetten kitâbdır. Ve kütüb-i kevnîyyeden murâd cemî' kâinâtdır ki hurûf ve kelimât ve âyât ve suveri müştemildir. Ve asılda kitâb ikidir ki: Biri kitâb-ı vücûdî [hakîkî] (M. 154/a) ve biri dahî kitâb-ı vücûd-i zıllîdir. Ve kitâb-ı evvel hurûf ve emsâlini hâvî olduğu gibi kitâb-ı sâni müştemildir. Nitekim Kur'an'da [ona remzedip] (M. 154/b) gelir: وَالطُّورِ. وَكِتَابٍ مَّسْطُورٍ. فِي رَقٍّ مَّنْشُورٍ. [Tûr'a yayılmış ince deri sayfalara düzenle yazılmış kitaba andolsun] (Tûr 52/1-2-3) . Zîrâ الطُّورِ fi'l-hakîka hüviyyet-i zâtiyye-i ahadiyye ve "kitâb" dahî kitâb-ı vücûddur ki onda hurûf ve emsâli satır ve kütüb ve nakşolunmuştur. Varakla murâd nefes-i Rahmânîdir ki mâhiyât-ı mümkünât üzerine neşr ve bast olunmuştur. Nefes-i insânî a'yân-ı elfâz üzerine medd olduğu gibi ve yenbû'-ı nefes olan yürekten nefes memdûd oldukda ibtidâ' hemze müteayyin olduğu gibi yenbû'-i gaybdan dahî nefes-i Rahmânî mebsût olacak ibtidâ akl-ı evvel mertebesi vücûda gelir.

[Onun rûhu ve aklı akıl kitabıdır ki kitabın anasıdır.]

Ya'nî ümmü'l-kitâb akl-ı evvel dedikleridir ki kitâb-ı kevnînin ümmü ve aslıdır. Nitekim hadîste gelir: /252-a/ *اول ما خلق الله العقل* (Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır.¹⁴⁰) [*اول ما خلق الله روحى*] (Allah'ın ilk yarattığı şey rûhtur.) (M. 154/b) Bu makâmda rûh ve aklın ikisi bir ma'nâyadır. Nitekim kalem ve dürre-i beyzâ denilir. Rûh itlâkı nefes-i Rahmânîden müteayyin olmak ve akıl kendi nefsinin ve mücidini taakkul etmek i'tibâriyledir. Nitekim kalem taraf-ı kevnî nâzır olup te'sîr ve imdâdiyledir. Ve dürre-i beyzâ' yâkût-i hamrâ mukâbelesindedir ki, zulmet-i heykele taallukdan kat'-ı nazarladır. Ve bu makâmda ism-i nebevî Ahmed'dir ki ziyâde hâmidir. Ve hamdinden livâ-ül-hamd halk olunmuştur. Ve [bir] (M.155/a) i'tibârla dahî akıl ve rûhun beyninde fark vardır. Zîrâ işâret-i hissiyle kabûl etmeyip cüz-i cisim olmayan ikidir ki biri rûh ya'nî nefis-i nâtıkadır ki tedbîr ve tasarruf ile ecsâma taalluku vardır. Ve biri dahî akıldır ki onda tedbîr ve tasarruf ile taalluk-i mezkûr yoktur. Belki idrâke âlettir. Ve akıl üç kısım üzerinedir. Evvelkisi akıl oldur ki akl-ı küll derler. Bu akıldan murâd akl-ı nebevîdir. Ve ikincisi akl-ı evsâtdır ki ukûl-i eflâkdir. Zîrâ bunların idrâki akl-ı evvelin idrâkından eşi'adır ki bi'n-nisbe akl-ı nâkısır. Üçüncüsü akl-ı âhirdir ki akl-ı cüz'iyedir. Ekser nâsın ukûlu gibi. Zîrâ bunların akl-ı maâşları akl-ı maâdları üzerine gâlibdir. Maksûd ise akl-ı maâddır. Pes, akl-ı maâşda kuvveti olmak müfîd olmaz. Belki onun /252-b/ külliyyet ve cüz'iyetini mahvedip a'lâ pâyede akl-ı maâd tahsîl etmelidir ki kemâl-i insânî bu akıl üzerine mebnîdir. Ve ehl-i akıl olanı cerh ve ehl-i keşf olanı medh ettiklerinde olan akıl ile murâd cüz'î olandır ki ehl-i dünyânın ve belki ehl-i zühdün akıldır. Zîrâ eğer ehl-i zühdün akılı kâmil olaydı zühd kaydından halâs olur ve aşkın itlâkına düşerdi.

*Ey derûnun levh-i rûhun sûret-i ümmü'l-kitâb
Nakş-ı esrâr etmeye her dem kalem eyler şitâb*

*Dâhil ol deryâ-i feyze dürr-i beyzâ çıkar
Gerçi kim yâkût-i ahmerde dahî var âb-ı yâb*

*Didede eşk ve dilinde feyz-i tâb-ı ma'rifet
Gûş-i cânın hazret-i Allah'tan kıl tez hitâb*

Her suâle kim zebân kabiliyet eyledi

¹⁴⁰ Kaynağı bulunamadı.

Gaybına gaybın bugün vermektedir birer cevâb

*Âşıkın zenb-ü vücûdu bir nazarda mahvolur
Hakkıyâ yoktur iki âlemde uşşâka azâb*

[Ve onun kalbi levh-i mahfûzun kitabıdır.] وَ مِنْ حَيْثُ قَلْبُهُ كِتَابُ اللّٰوْحِ الْمَحْفُوظِ

Bunda işâret vardır ki insânın kalbi mufassıl ismine mazhardır. Zîrâ kalem-i a'lânın feyzi nefs-i külliye levhine munsabb ve esrârı onda müntekîş olduğu gibi kalb dahî levh-i mahfûz gibi olup mahall-i nükûş-i rûh oldu. Pes, kalb rahm gibi olmağla ünûsetde sırr-ı a'zâm-ı ilâhî olduğu bâhir oldu. Ve lâkin bu sırrı fehm eden kalîldir. Zîrâ zâhir-i halde الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ [Erkekler kadınların koruyup kollayıcılarıdır] (Nisâ 4/34) onu münâfi gibi görünür. El-hâsıl kalem ve levh-i âfâkî olduğu gibi kalem ve levh-i enfüsî dahî vardır. Ve kalem ve levh-i evvel sâninin sûretidir. Zîrâ sırr-ı [feyz-i] (M. 155/b) ilâhî gerçi vech-i âmmdan âfâkdan berû nüzûl /253-a/ eder. Feemmâ enfüs âfâkın fi'l-hakîka aslı olmağla feyz-i mezkûr vech-i hâssdan sırr-ı ilâhiyyeden rûha ve rûhdan dahî kalbe nüzûl edip âsârı kuvâ ve a'sâba münteşire olur. Bu ma'nâdan zâhil olan kıyâs eder ki feyz-i ilâhî hâricden gelir. İnsân-ı kâmilin kalbine ise hâricden nesne dâhil olmaz. Belki her kemâl kendi levh-i kalbinde müntekîşdir. Şu kadar vardır ki eseri tadrîcile zuhûr eder. Ve ittîlâi sâni ile husûle gelir. Ve illâ âriflere hizmet ve esbâba nisbetden muattal olmak lâzım gelir. Bu beşere göre âdet-i ilâhiyyeye muhalifdir. Melek ise böyle değildir. Onun için tûl-i ömürle terakkisi yoktur. Ve tadrîc ve teennî sıfat-ı ilâhiyyedir. Bu sebebdan semâvât ve arzı altı günde halk etti. Ve insân ise onun mazhar-ı kâmilidir. Pes, halife husûsda müstahlef sûretinde olmalıdır. Ve duâda gelir ki: وَاجْعَلْنِي نُورًا [Beni nur üzere kıl] Ya'nî Cenâb-ı Risâletin (s.a.v.) nûrâniyyet taleb ettiği mertebe-i melâikeye nâzırdır. Bundan ise melek beşerden ecmâ' ve neş'ede efzal olmak lâzım gelmez. Zîrâ söz ol nûrâniyyetin âsârı olan kemâldedir. Ve altı gün âdemden mukaddem olan mahlûkâtın külliyyâtı altı aded olmaya işâret eder ki yedincisi âdemdir. Ve müddet-i enbiyânın dahî devr-i sünbüleden hissesi altı bin yıldır ki yedincide hatmu'l-enbiyâ geldi. /253-b/ Ve âdem külliyyât-ı sitti hatmettiği gibi hatmu'l-enbiyâ dahî eyyâm-ı sitte-i ilâhiyyeyi hatmetti. Ve yedi ismin âhiri "Kahhâr" olmağla âdem eşyânın

sûretini ve hatmu'l-enbiyânın ma'nâsını kahredip âhir-i müddet dahî bi'l-küllîyye kahr-ı dünyâyâ müeddî olup kıyâmet kopsa gerektir. Ve kahrın bir nev'î seyfidir. Nitekim hadîsde gelir: بُعِثْتُ بِالسَّيْفِ [Ben kılıçla gönderildim.¹⁴¹] Ve taayyün-u sûrîde ibtidâ' "a'cebü-z-zenb" dedikleri azm zuhûr ettiği gibi dâne-i hardaldan dahî kemterdir. Neş'e-i sûriyye-i insâniyyede çürümeyip bâkî kalan cüz-i cisimdir. Taayyün-i ma'nevîde dahî ibtidâ' hâsıl olan kuvvet-i kalbiyyedir. Ve lahm-ı sanevberî ki mahall-i kuvvet-i mezkûredir. Onun hudûsu taayyün-i kalbin kîdemini münâfî değildir. Ve âfâkda ibtidâ-i taayyünü akıl oldur ki Rûh-i Muhammedîdir. Onun için bu rûh-i şerîf kalb-i âlemdir. Ve âlemin saâdet-i asliyye ve fer'iyyesi ona menût ve salâh-ı suverî ve ma'nevî ona merbûtdur. Zâhir-i cesedin saâdet ve salâhı kalbe menût ve merbût olduğu gibi. Ve bu takrîrden zâhir oldu ki şekâvet dedikleri emr-i ârızdır. سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي [Rahmetim gazabımı geçti.¹⁴²] ona remzdir ve bu makamda dahî kelâm vardır. Ve lâkin kalem ve lisâna gelmez. Eğer sen ehl-i kalb isen takrîr-i mezkûrdan ahzedersin. Ve zevkin yoluna gidersin. Ve ağıyâra duyurmazsın. Ve bi'l-farz fi'l-cümle mat'ûn olsan kayurmazsın. Zîrâ mat'ûn olan şehîd olmaktan ötürü mat'ûn olur. Şehîd ise ind-Allah şâhid /254-a/ ve hâzırdır. Peş, ne kayurursan şol ta'nı ki sen orada maiyyet-i Hakklasın. Ve sana ta'n eden Hakk'a ta'n eder. Bu cihetdendir ki enbiyâ ve evliyâyâ muâraza eden felâh bulmadı. Ve âkıbeti hayr olmadı.

*Meşreb-i pâk-i muhabbedden leb-â-lebdir gönül
Feyz-i cûyi hak olaldan ur ki müşterîdir gönül*

*Dem be dem rûh-i revânın (esâsından) (çû ikâb)
Bu refîten-i heykeli tenvîre kevkebdır gönül*

*Mekteb-i tahkîkde ondan okurlar dersi hep
Tıfl-ı irfâna kamu levh-i müzehhebdır gönül*

*Ehl-i diller ta'nına düşme sakın ey birâder
Kim nedîm-i hâsdır sultâna akrebdır gönül*

*Yokdüdur erbâb-ı dilde zerre denlû gull ü gış
Hakkıyâ iksir-i a'zam-veş mühezzebdir gönül*

¹⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/50.

¹⁴² Buhârî, *Sahih*, Tevhid, 15

[Ve onun nefsi mahv ve isbât kitabıdır.] و مِنْ حَيْثُ نَفْسِهِ كِتَابَ الْمَحْوِ وَالْإِثْبَاتِ

Fâ'nın sükûnuyla "nefs-i insâniyye" dedikleridir ki rûh-i hayvânî dediklerinde mustalah-ı aleyh olmuştur. Nitekim Te'vilât-ı Kâşânî'de musarrahdır. Pes, bu sûrette nefis buhâr-ı latîfden ibâret olur ki cemî' eczâ-i kâliba sârîdir. Yağ cevze ve bâdeme ve sûseme ve ateş-i gevre ve su gül yaprağına sârî olduğu gibi. Ve bu nefis-i kâlib elindedir ki menşei sıfât-ı zemîmedir. Nitekim kalb rûh elindedir ki ma'den-i sıfât-ı hamîdedir. Ve bu nefsidir ki âhirette muazzeb olur. Zirâ matıyye-i insândır. Feemmâ Futûhât-ı Mekkiyye'den mefhûm olan budur ki nefh-i ilâhiyyeden hâsıl olan rûh iki vech üzerinedir. Evvelkisi ervâh-ı külliyye-i enbiyâ ve kümmel-i evliyâdır ki rahm-ı mâderde cesedleri tesviye olunmazdan mukaddem halk olunmuştur. Onun için onlar a'yân-ı sâbitesine [mertebesine] (M. 157/b) varınca müşâhedeye kâdirlerdir. /254-b/ Ve onlar için berzah yoktur. Ve ikincisi ervâh-ı cüz'iyeye-i efrâd-ı insândır ki [onlar] (M. 157/b) ana rahminde cesedi tesviye olunup a'zâ ve eczâsı müstekmil oldukda nefh-i rûh olunurlar. Ve bu cümlesi gerçi nefh-i ilâhiyyede berâberdir. Ve lâkin kavâbilde tefâvüt [olmağla] (M. 157/b) nüfûs dahî tefâzul üzerine oldu. Bu cihetten ba'zına külliyyât ba'zına dahî cüz'iyât ıtlâk [olundu] (M. 157/b) ve zâhirde mülûk ve reâya berâber olmadığı gibi. Egerçi cümlesi insândır bâtında dahî ervâh berâber olmadı. Egerçi cümlesi ervâhdır, nefis dedikleri rûh-i ilâhiyyenin eseri ve fer'idir. Ya'nî rûh-i ilâhî zât-ı şems gibidir ki vech-i arza tarholunan azvânın külliyyeti ondadır. Ve rûh-i menfûh insânı yeryüzünde mün'akis olan pertev ve şua' gibidir. Ve ikisinin mâ-beyninde münâsebet olmağla rûh-i menfûh-i ilâhî ile müste'nis ve ondan müstefid olur. El-hâsıl rûh-i ilâhiyyenin zıllı rûh-i insânî ve onun dahî zıllı rûh-i hayvânî ve onun dahî zıllı heykel-i cismânîdir. Ve heykel-i [ve] (M. 158/a) rûh-i hayvânî zulmânî olmağla nûrun sa'yesi mesâbesinde[dir] (M. 158/a) oldu. Nûra ise delîl olan yine kendi münâsibi olan nûrdur. Yoksa zulmet değil. Onun için Hakka vesîle olan kalb ve rûhdur. Yoksa heykel ve rûh-i hayvânî değildir. Bu cihetten derler ki Hakkı bilen yine Hakdır, yoksa halk değil. [Hâdis olan varlıklar kadîm ve mümkün vâcib olabilir.] ne bilir ve bu mertebeye /255-a/ remz edip hadîsde gelir: لا أَحْصَى ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَيَّ نَفْسِكَ [Hakkıyla seni

övemem. Sen kendini övdüğün gibisin.¹⁴³] Ve bundan fehmolundu ki nefis-i insâniyyeye fenâ yoktur. Zîrâ eser hayy ve bâkîdir. Ve rûh-i hayvânî ise böyle değildir. Ve nüfûs-i hayvânât dahî anâsır-ı ufûnâtдан mahlûk olmağla kavâlibden müfârat hâlinde mütelaşî ve müzmahill olurlar. Ey tâlib bu makâm dahî ziyâde takrîr götürür. Feemmâ zikrolunan beyânda kifâyet eder [vardır] (M.158/b), eğer ukalâ'dan isen. Ve illâ memrûru'l-mizâca aselden fâide nedir ve öyle olana tatvîl-i kelâmdan ne hâsıldır. Ve bu takrîr bu kaleme mahsûs gibidir. الْحَمْدُ لِلَّهِ تَعَالَى عَلَى تَعْرِيفِهِ وَ إِيَّاهِمْ وَ عَلَى كُلِّ أَنْعَامِهِ

Ba'de-zâ mahv u isbât dediği بِمَحْوِ اللَّهِ مَا يَشَاءُ وَ يُثَبِّتُ [Allah, dilediğini siler, dilediğini de sabit kılıp bırakır] (Ra'd 13/39) sırrına işârettir. Pes, kalb-i insân levh-i kaderdir ki tahtânîdir. Ve rûh-i insân levh-i kazâdır ki fevkânîdir. Ve bu iki levh için mahv u isbât yoktur. Zîrâ ilm-i ezeliye nâzırdır. İlm-i ilâhîyye ise tagayyür yoktur. Ve nefis-i insân ise levh-i mahv ve isbâttır ki şekâveti mahv olup saâdeti sâbit olur ve bi'l-akîs ve'l-hâsıl batn-ı ümm, ilmullâha nâzırdır ki ona göre şekâvet ve saâdet mütegayyir olmaz. Ve ayn-ı hâricî levh-i mahv ve isbâta nâzır olmağla tagayyür ve tebeddül kabûl eder. Ya'nî hâricde hâl-i nefis mütebeddil olup saâdetden şekâvete ve şekâvetden dahî saâdete döner. Zîrâ bu makûle saâdet ve şekâvet umûr-i ârızadandır. Feemmâ ümmü'l kitâba göre [tebeddül] (M. 158/b) muhâldir. /255-b/ Onun için iblîs hakkında [Ve kâfirlerden olmuştu] (Bakara 2/34) denildi. Ya'nî iblîs ilmullahda kâfir idi. Onun için saâdet-i ârızıyyesi fâide etmeyip âhir-i aslına rücû' etti. Ve kâfirden mü'min olanın dahî şekâvet-i ârızası zarar vermeyip âhir ol dahî kazâ-i ezeliğine döndü. Ve bu ma'nâ herkesin hakkında mechûl olmağla mü'mine lâyük ve belki vâcibdir ki tevfiik-i hâlîye nazar edip انا مؤمنٌ حقًا [Ben gerçekten mü'minim] demek gerektir ki mezheb-i Mâturîdiyyedir. "إِنشَاء" demek gerektir ki mezheb-i Eş'ariyyedir. Bundan ahzolundu ki ne kadar hitâbât-ı ilâhiyye var ise cümle[si] (M. 159/a) ıslâh-ı nefis ve tekmîl-i vücûd içindir ki onda kalb-i evsâf vardır. Ya'nî cevâhir-i insân mütebeddil olmazsa dahî evsâf mütebeddil olur. İksirle nuhâsın evsâfı mütebeddil olduğu gibi.

¹⁴³ Müslim, *Sahih*, Salât, 751.

*Gel imdi kendini mahveyle Hakka ermek istersen
Basîret gözünü aç vech-i Hakk'ı görmek istersen*

*Riyâz-ı rûhdan bûy almaya sa'y eyle ey bülbül
Cefâ-i hâra sabreyle eğer gül dermek istersen*

*Ayağı kaldır işbu bezm-i kesretten sefer eyle
Varıp vahdet sarayında safâlar sürmek istersen*

*İki hatve dediler seyredenler menzil-i vaslı gözet
Bâb-ı dili, Hakkı yolundan girmek istersen*

[Onun kerîm sayfaları yükseltilmiş ve temizlenmiştir.] فهو الصُّحُفُ الْمُكْرَمَةُ المَرْفُوعَةُ الْمُطَهَّرَةُ

Ya'nî insân-ı kâmil kitâb-ı ilâhî olduğu cihetten evsâf-ı Kur'âniyye ile mevsûfdur. Pes, suhuf olduğu kalbinin levhiyyeti i'tibâriyledir. İnd'allah mükerrem ve refî'-ül-kadrdır. Mutahhar olduğu /256-a/ vasf edip derler ki لا تَمَسُّهَا وَلَا يُدْرِكُ (Öyle ki, ona zulmânî perdelerden temizlenmiş olanlardan başkası dokunamaz ve onun sırlarını idrak edemez.) “Mess”le “lemsin” farkı budur ki mess hissî ve aklî olana şâmildir ve lems hissîdir. Fakat onun için havâss-ı hamse-i zâhirenin biri kuvvet-i lâmisedir ki a'zâ-i bedenden biriyle olur. Burada mess-i aklî murâddır. Onun için keşf ve beyân tarîkiyle لا يُدْرِكُ cümlesini üzerine atfeyledi. Ve Kur'an'da : [Ona ancak tertemiz olanlar dokunabilir] (Vâkı'a 56/79) dan messle murâd bi tarîki'l ibâre mess-i hissîdir. Ya'nî zâhirde bi-hasebi'ş-şer' suhuf-i Kur'âniyyeyi muhdis ve cünüb ve hâiz ve nüfesâ ve bunların emsâli mess ve tenâvül etmek câiz olmadığı gibi bâtında dahî bi-hasebi'l-hakîka suhuf-i insâniyyenin esrârını huceb-i zulmâniyyeden mutahhar olmayanlar idrâk etmez. Pes, vudû ve gusl iki nev'dir ki sûrisi Mushaf-ı zâhire ve ma'nevîsi mushaf-ı bâtına taalluk eder. El-hâsıl bilâ tahârete mushaf-ı mutlaka el vurmak memnû'dur. Pes, tarîkından gelip mess etmelidir. Ve onun tarîki hakîkate göre huceb-i zulmâniyye-i kesîfeden tahârettir. Ne kadar zuhûrat ve taayyünât-ı cismâniyye var ise arştan taht-ı tahte's-serâya varınca cümlesinin taallukât ve vesah-ı taaşşukâtından kalbi pâk etmek gerektir. Pes, bunda mertebe-i tabâyi' ve anâsır ve mevâlîd dâhildir. Ve bunların cümlesi sâlik ile hakâik ve maânî-i gaybiyye arasında

berâzihdir. Sûfiyyenin ekseri bu berâzihin biriyle mukayyed olup kalmıştır. /256-b/ Feemmâ kayd nedir bilmez ve sîcn nedir farkeylemez [fehmeylemez] (M. 160/a). Ve âlem-i ıtlak da'vetine gelmez. Zîrâ mukayyed olduğu mertebeyi lezîz bulmuş ve şehvetinde kalmıştır. Ve huceb-i zulmâniyye değil, belki huceb-i nûrâniyye-i latîfeden dahî muhallas [tahallüs] (M. 160/a) lâzımdır. Ve ol hucebden murâd zuhûrât ve taayyünât-ı rûhâniyyedir. Ve bu hicâbların ikisi dahî ekvândandır. Zîrâ kevn bi'l-fi'l vücûddur. Ve ecsâm bi'l-fi'l kevn olduğu gibi ervâh dahî [kevndendir. Nitekim [اول ما خلق الله روحى] (M. 160/a) ona delîldir. Ve Ta'rifât sâhibi bu makâmda huceb-i nûrâniyyeyi zikretmediği letâfetine binâendir. Zîrâ latîfden kat'-i alâka etmek kesîfden esheldir. Binâen alâ hâzâ evvelen mu'zam-ı hicâbdan necât gerekdir. Ve “dünyâ hicâbdır” dedikleri huceb-i zulmâniyyenin mecmûuna işâretidir. Eğerçi arş ve kürsî hadd-i dünyâda dâhil değildir. Feemmâ [hadd-i] (M. 160/a) kevnî cismâniyyette dâhildir. Şu kadar demek olur ki arş ve kürsînin iki vechi vardır ki bir vechi [ile] (M. 160/a) âlem-i ervâha nâzırdır ki ol vech letâfetidir. Ve bir vech ile dahî âlem-i ecsâma nâzırdır ki ol vech kevn-i cismânîdir. El-hâsıl huceb-i kevnîyeden mutlaka tahallüs etmek menâsıb-ı dünyeviyyeyi terk edip zâhid olmak gibidir. Ve bunlardan gayrı [dahî] (M. 160/b) huceb-i ebyaz vardır ki ondan dahî sırr-ı insân mütecerred olmadıkça âlem-i vücûbda seyredemez. Ve müşâhede tarîkiyle ilmullâha nâil olamaz. Ve Kur'an'da قُلِ اللَّهُ تَمَّ ذُرُّهُمْ [Sonra bırak onları] (En'am 6/91) ve dahî وَ تَبْتَلُ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا [Bütün benliğine O'na yönel] (Müzzemmil 73/8) ve emsâli ona nâzırdır. Ey sâlik da'vâ ile iş bitmez. Ve tevfiik-i hâss olmadıkça hiç kimse menzil-i vasla yetmez. /257-a/ Ve bir mürîd nikâh-ı sahîh-i ma'nevîden tevellüd eylemiş ve bir şeyh-i mürşide mukârenet etmek dahî tevfiik-i mezkûrun envâindandır. Zîrâ dünyâ zenânla doldu. [Ve evlâdı çoğaldı] (M. 160/b) Ve hayâlâtla dimâğ-ı dil tamâm oldu. Ve kevnenden kat'-i alâka etmedikçe ehlullâh idâdından olmayacak cümle alâkât ile mütevellis olan nice ehlullahtan olur? Fikreyle ki zamânede yalnız ehil ve evlâd veyâ hâne ve mezâri' ve kerûm veyâ gayrıdan tefrîğ-i dil etmek müşkildir. Ya kendi cism ü cânından ne vechle fâriğ olur. Ve heykelinin zâhir ve bâtından el yuyup ifnâ-i küllîden havf eden ne zaman Hakk'a vusûl bulur. Ve hadiste gelir: إِنَّا أَحَدَكُمْ لَنْ يَرَى رَبَّهُ حَتَّى يَمُوتَ [Sizden biriniz ölmedikçe Rabbini göremez.¹⁴⁴] Ya'nî mevt fenâ bulunmadıkça müşâhede hâsıl olmaz. Bu fakîr Hakkı (şerrefallâhu bi berîkât-tecellî

¹⁴⁴ Kaynağı bulunamadı.

ve mezîdit-terakki) [Allah onu tecellî pırıltıları ve terakkisini arttırarak şereflendirsin.] birkaç def'a hicret ile me'mûr olup hânümânı perîşân ettiğimde zâhir-bîn olan mahcûblar riş ber-dendân ve engüşt ber-dehân (sakallarını dişlerinin arasına, parmaklarını ağızlarına alıp) olup her birini bir ma'nâ-i baîde hamleylediler. Ve sırr-ı ilâhîden bî-haber oldular. Zîrâ esrâr-ı ilâhiyye gâmız ve esbâb ve vesâili dahî şâkka ve sa'bedir ki her kişi uhdesinden gelemez. Zîrâ gelse insân-ı hakîki olur, o ise mertebe-i hayvâniyyetde kalmaya çalışıp insâniyyete dâir olan umûrda ne işi var.

*Derûn-ı âdem-i kâmil hevâdan
Mutahhardır mutahhardır mutahhar*

*Tecerrüd eylemiştir mâ-sivâdan
Kalenderdir kalenderdir kalender /257-b/*

*Olubdur âyine-veş sâf-sîne
Bulunmaz anda jeng-i kibr-u kîne*

*Ko dünyâ ve ukbâ kabzasına
Musahhardır musahhardır musahhar*

*Eğerci kuldurur halk içre adı
Velî maiyyetde sultân oldur yâdı*

*Eğer zâhir eğer bâtın murâdı
Müyesserdır müyesserdır müyesser*

*Vücûdı oldur gûyâ tîn-i fağfûr
Dil-i pâkî ise bir mücmer-i nûr*

*O bezmin bûyunu Hakkı kula sor
Muamberdir muamberdir muamber*

فَنِسْبَةَ الْعَقْلِ الْأَوَّلِ إِلَى الْعَالَمِ الْكَبِيرِ وَ حَقَائِقَهُ بِعَيْنِهَا [Akl-ı evvelin âlem-i kebîre nisbetidir.]

Bundan murâd âfâk ve enfüsü icmâlen birbirine tatbîkdir. Akl-ı evvelden murâd rûh-i Muhammedîdir ki mertebe-i ervâhda olan nâm-ı şerîfidir. Evvel olduğu âlem-i îcâd ve ihtirâ'nın mukaddemi ve nüsha-i tecellînin dîbâce ve ünvânı olmağladır. Ve akıl

olması cânib-i gayba râci'dir. Zîrâ vücûd-i aynı bulduğu cihetden mûcidini taakkul eder. Ve bir mevcûd kendine mün'am olanı taakkul ettiği gibi. Ve bu makâmda demişlerdir ki; hareket-i esmâ-i ilmiyye hareket-i gaybiyye-i ma'neviyyedir ki asl-ı harekâtdır. Ve hareket-i rûhâniyye-i nûriyye hareket-i akliyyedir. Ve hareket-i misâliyye hareket-i zihniyyedir. Ve hareket-i sûriyye hareket-i arşdır, hareket-i hissiyyedir. Ve bu hareket-i arşîyye fer'ul harekâtdır ki cümlelerin âhirdir. Ve bundan fehm olundu ki âlem-i kalb âlem-i akıldır. Ve mâ-kabli âlem-i ma'nâ ve mâ-ba'di âlem-i zihindir. Ve tasavvur-i zihnîden sonra mertebe-i lisân veyâ derece-i kalemdir. Ba'de-zâ sâir ervâh-ı müheyyeme [dahî] (M. 161/b) akl-ı evvel berâberîdir ki cümlesine ukûl derler. Ve lâkin akl-ı evvelin /258-a/ onlar üzerine fazl ve rûchânı yoktur ki mertebe-i insânîye gelince etvâr-ı muhtelif üzerine yürümüş ve meratib-i mütenevvia-i rûhâniyye ve misâliyye ve cismâniyyeyi ala't-tafsîl seyreylemiştir. Pes, bunun sûreti sultân-ı a'zâmın silahdârı gibidir ki ağayân-ı enderûn[dan] (M. 161/b) vüzerâta tahsîs olunup ilbâs-ı hil'at olunur. Ve yedine vekâlet-i mutlaka mührü verilir. Bu cihetden vezîr-i a'zamın sâir eşhâs üzerine tekaddüm ve fazlı olduğu gibi kutb-i vücûdun dahî sâir efrâd ve aktâb üzerine rûchân-ı kemâli vardır. Eğerçi ba'zı ricâlullâh kutbun tahte'l-livâsında değildir. Ve bir kimse kutbu'l aktâb oldukda akl-ı evvelden gâyet-i merâtibe varınca olan ahâlî ona mübâyaa eder. Zîrâ kutbu'l-vakt mertebe-i ulûhiyyetin tecelliyyesine mazhardır ki ism-i a'zamdır. Ve sultânın zâhir ve bâtın hizmetinde olan yalnız bâtınına hâdim olandan yeğdir. Onun için enbiyâ ve evliyâ meb'ûs olup da'vet ve irşâda meşğul oldular. Vezir-î a'zam ıslâh-ı memlekete meşgul olduğu gibi. Ve bununla bakâ-i âlem hâsıl olduğu mâ-lâ-kelemdir. Zîrâ âlem-i vücûd ıslâha muhtâcdır. Şol cihetden ki esmâ-i mütekâbileyi câmi'dir. Buradandır ki halka her sınıfta ve hîrfette ve san'atta reîs lâzımdır. Tâ ki ahvâli ta'dîl ve nizâmı tekâmîl ile kâinât birbirine taaddîden halâs ola ve inhırafdan selâmet /258-b/ bula. Nazar eyle şol hadîse ki gelir: “ كَلَّ مَوْلُودٌ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ الْإِسْلَامِ ثُمَّ أَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ أَوْ يُنَصِّرَانَهُ ” [Her doğan çocuk İslâm fitratı üzere doğar; daha sonra ebeveyni onu Yahûdi, Hristiyân veya Mecûsî yapar.¹⁴⁵] Ya'nî her mevlûd fitrat-ı selîme üzerine dünyâyâ gelir ki galebe ve inhırafdan selîmdir. Ve nüsha-i hakîkati mu'tediledir. Sonra gelebe-i tabîat vâki' olup taraf-ı rûhâniyyet mağlûb kalır. Ve münharif olur. Ve hayvân ve belki şeytân rütbesini bulur. Suâl olunursa ki akl-ı evvelden murâd

¹⁴⁵ Buhârî, *Sahih*, Cenâiz, 664.

rûh-i Muhammedî olunca kutba nice mübâyaa eder. Belki kutub ona mübâyaa etmelidir. Cevâb budur ki fi'l-hakîka sırr-ı akl-ı evvel ve sırr-ı kutub birdir. Ve lâkin mübâyaa-ı mezkûre cânib-i nübüvvetden cânib-i velâyete mübâyaaadır. Zîrâ hadîsde gelir ki: “ كُنْتُ نَبِيًّا وَ آدَمَ بَيْنَ الْمَاءِ وَ الطِّينِ ” [Âdem su ile balçık arasındayken ben nebî idim.¹⁴⁶] Makâm-ı ervâhda rûh-i nebevî bi'l-fi'l nübüvvetle muttasif idi. Onun için cümle ervâh-ı kümmel ona mübâyaa kıldı. Ve ervâh-ı aktâb dahî onlarla bile idi. Sâir enbiyânın nübüvvetleri ise ayn-ı hâriciye duhûlden sonra istikmâl-i şerâite mevkûfdur. Pes, evvelen ve bizzat halîfe-i Hak ve kutb-u mutlak cenâb-ı nübüvvetdir. Ba'de-hû vekîlleri semâ-i râbiaya merfû olan İdrîs (a.s.)'dır. Ve cemî' aktâb dahî İdrîs'in nâibleri ve vekîlleridir. Eğerçi zâhir ümmet-i merhûme i'dâdından olmalarıyla verese-i Rasûlullâh ve Hulefâ-i Habîbullâh'dır. (s.a.v.) /259-a/ ve bu makâmın bu takrîrden ziyâdeye tahammülü vardır. Ve lâkin risâlenin müsâadesi yok ve esrâr-ı gâmızayı ifşâ etmede mefsede çoktur. Biz yine sadede gelelim ki âlem-i kebîrden murâd âlem-i âfâkdır ki âlem-i insândan hâric olan kâinâtın cümlesidir. Ona âlem-i kebîr dedikleri mufassal ve âlem-i insâna âlem-i sagîr dedikleri mücmel olduğu içindir. Ve illâ âlem-i sagîr ma'nâda kebîrdir. Ve âlem-i kebîrin hakâikından murâd hakâik-ı kevnîyyedir ki külliyâtı yirmi sekiz ve cüz'iyâtına nihâyet yoktur. “ بَعِيْنَهَا ” zamîr nisbete gider. Ya'nî akl-ı evvelin âlem-i kebîre ve hakâikda nisbeti “ بَعِيْنَهَا نِسْبَةَ الرُّوْحِ الْاِنْسَانِ اِلَى بَدَنِ وَ قُوَّاهِ ” [İnsan rûhunun bedene ve kuvvetlerine nisbeti] Ya'nî âfâka göre akl-ı evvel, enfüse göre rûh-i insânî gibidir. Ve kezâlik âlem-i kebîr beden-i insân gibidir. Ve kezâlik hakâik-i âlem-i kebîr kuvâ-yi insâniyye gibidir. Pes, beden-i insânın müdebbiri nice rûh-i menfûh ise âlem-i âfâkın müdebbiri dahî akl-ı evveldir. Ve insânın memâtı rûhunun müfârekatıyla olduğu gibi âlem-i sûretin dahî fenâsı akl-ı evvelin müfârekatıyla olur. Eğerçi akl-ı evvel ile rûh-i insânî fi'l-hakîka birdir. Ve lâkin âfâk ve enfüs i'tibâriyle müteaddiddir. Ve cemî'-i avâlimin rûhu bir rûhdur ki rûh-i ilâhîdir ya'nî mertebe-i ulûhiyyetde. Ve rûh-i Muhammedîdir ya'nî mertebe-i ubûdiyyetde. /259-b/ Pes, cevher-i âlem ve asl-ı âdem ümm-ü vâhiddir ki suver-i muhtelifede zâhir olmuştur. Ve insânın kuvâ-yı rûhâniyyesi kuvvet-i mütehayyile ve müfekkire ve hâfıza ve zâkire ve âkile ve emsâlidir. Ve kuvâ-yi hissiyyesi bâsira ve sâmia ve şâmme ve zâika ve lâmise makûleleridir. Ve insân " مِنْ " حَيْثُ هُوَ جَامِعٌ عَوَالِمِ [Dünyaların hepsi kendi olması itibâriyle] olmağla vücûdunda akıl

¹⁴⁶ Tirmizi, *Menâkib*,1.

ve rûh ve kalb ve nefsin mecmûu ibdâ olundu. Ve âlem-i âfâk gibi tertîb kılındı. Ve hadîsde gelir: “ لا تُقَوِّمُ السَّاعَةَ حَتَّى لَا يُقَالَ فِي الْأَرْضِ اللَّهُ اللَّهُ ” [Yeryüzünde Allah Allah denildikçe kıyâmet kopmaz.¹⁴⁷] Ya'nî insân-ı kâmil fi'l-hakîka rûh-i âlemdir ki onunla kıvâm bulmuştur. Ve onun zikri zikr-i muttasıldır. Nitekim tekrîr-i celâleden mefhûmdur. Ve [zikr-i] (M. 163/b) muttasıldan murâd huzûr ve şuhûdda istiğrâktır. Suâl olunursa ki zikr-i dâim ne vechle hâsıl olur ki yakazada işğâl-i kesîre ve menâmda gaflet-i mutlaka vardır. Cevâb budur ki “ وَالَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ ”¹⁴⁸ [Onlar ki namazlarında devamlıdırlar] (Meâric 70/23,benzeri) Nassından [bi tarîkı'l-i işâre] (M. 163/b) mefhûm olan [devâm-ı hakîkidir] (M. 163/b) devâm-ı sûrî değil. Fi'l-hakîka ise insân-ı cemî' ahyân ve ahvâlde zâkirdir. Zîrâ kârda Hakla kâimdir, nefisle değil. Ve menâmı dahî yakazadan bir nev'idir. Onun için hadîsde gelir: “ يَنَامُ عَيْنَايَ وَلَا يَنَامُ عَيْنَا قَلْبِي ” [Gözlerim uyur fakat kalbimin gözleri uyumaz.¹⁴⁹] Pes, menâmda îmân zâil olmadığı gibi müşâhede dahî zâil olmaz. Söz hemen tezkiyye-i nefis ve ıslâh-ı vücûd etmektedir. Ve Hakla hâzır /260-a/ olmak mertebesinin fevkinde dahî mertebe vardır. Ehline ma'lûmdur.

*Olmasaydı Âdem-i kâmil gıdâ-i kâinât
Kande bulurdu bu eczâ-i cihân feyz-i hayât*

*Kıl nazar insân-ı kâmildir esâsı âlemin
Ana mebnîdir hakîkatde bakâ-i şeş cihât*

*Hakka nazar ister isen Âdem vechine eyle nazar
Görünür yine mir'âtı içre pertev-i zât-ı sıfât*

*Görmeye insânı hasretidir semâda kudsiyân
Menzil-i vasla zemîn içre yürü bir adım at*

*Kevser-i ma'nâ kemâl ehli elinden nûş olur.
Her zaman sâkî bulunmaz [bezme gel] (M. 164/a) kable'l fevât*

*Lezzet-i irfândan her kim ki bulur çaşnî
Hakkıyâ neyler dimâğında anın kudsiyyât*

¹⁴⁷ Müslim, *Sahih*, İman, 234

¹⁴⁸ Âyetin metninde في harf-i ceri yerine على harf-i ceri bulunmaktadır. Buradaki و harfi âyette yoktur.

¹⁴⁹ Deylemî, *Me'sûru'l-Hutâb*, V/8965

[Nefs-i külliye âlem-i kebîrin kalbidir.] إِنَّ النَّفْسَ الْكُلِّيَّةَ قَلْبُ الْعَالَمِ الْكَبِيرِ

Akl-ı evvel sebebiyle emr-i ilâhîden vücûd bulmuştur. Pes, nefs-i külliyyenin vücûdu akl-ı evvel ki kalem-i a'lâdır, onun üzerine mütereddîdir. Zîrâ sebep müsebbebden mukaddem i'tibâr olunur. Nitekim hurûf-i teheccîde “ها” hemze üzerine terettüb eder. Ve yâhûd bi'l-akis ve bu kalemdir ki nefs-i külliyye levhi üzerine ikiyüz altmış dokuz bin ikiyüz âyet. Ve bu ulûmdur ki halk içre ilâ yevmi'l-kıyâme cârîdir. Ve nefs-i insâniyye onu inde'l-esbâb telâkki eder. Ve bunlardan gayrı dahî ulûma nihâyet yoktur ki Hak bilir. El-hâsıl nefs-i külliye âlem-i kebîrin kalbi oldu ki kalb-i insân levh-i mahfûz gibi olup onda esrâr-ı ilâhiyye muntekiş olduğu gibi. Nefs-i külliye dahî âlem-i kebîrin levhi gibi olup onda ulûm-i kesîre sebtolundu. Zîrâ âlemin hâline göre heykeli ve nefis ve kalbi vardır. Âlem-i kebîrden murâd âlem-i âfâkdır ki /260-b/ âlem-i misâl-i mutlakdır. Ve haddi arşdan tahte-s-serâya dekdir. Nitekim bâlâda işâret olundu.

[Nefs-i nâtıka ise insânın kalbidir.] كَمَا أَنَّ النَّفْسَ النَّاطِقَةَ قَلْبُ الْإِنْسَانِ

Nefs-i nâtıkadan murâd rûh-i menfûhdur ki sûret-i insâniyye rahm-ı ma'derde alâ vechi'l-kemâl ta'dîl olunduktan sonra nefholunur. Nitekim bâlâda güzer eyledi. Ve bu nefse rûh denildi. Zîrâ nukûş-i saâdet ve şekâvet muntekiş ve sûret-i salâh u fesâd muharrer ve sırr-ı ezel mektûbdur. Ve asl-ı kalb zikrolunan nefs-i nâtıkadır. Sonra nefs-i nâtıkadan dahî bir kalb tevellüd eyledi ki lahm-ı sanavberînin zarfıdır. Ve bu kalb nefs-i nâtıka ile kâlib-ı insânî arasında berzahdır ki cennet ve cehennem meyanında a'râf gibidir. Ve kalb denildi zîrâ takâllübât-ı kesîresi vardır ki devr-i kamer gibi her tarafa serîu's-seyrdir. Ve ehl-i kalb ism-i a'zâma mazhar olana derler. Ve illâ bir ârif ehl-i dil olmaz. Zîrâ esmâ-i ilâhiyyenin müstevâsı gönüldür. Cism-i Nebevî'nin zirve-i arş olduğu gibi. Ve rûh-i müdebbire nefs-i nâtıka demek ıstılâh-ı hukemâ üzerine, burada nâtıka müdrike ma'nâsıdır. Zîrâ idrâk-i hakîkî insâna mahsûsdur ki hayvânın idrâki idrâk-i hissîdir. Buradandır ki ecrâm-ı felekiyyenin muharrikâtına nüfûs-i nâtıka-i felekiyye derler. Ve illâ ol nüfûs-i mücerrede ve ervâh-ı gayr-ı mütehayyizede nutk-ı insânî yoktur. Ve nutk-ı lisânî /261-a/ insânın

fazlıdır. Papağan ya'nî tûtîde nutuk olduğu gibi ki mu'teber değildir. Zîrâ idrâk-i kalb üzerine mebnî değildir. Fa'rif kezâlik

[Älem-i kebîr insân-ı kebîr olarak da isimlendirilir.] يُسَمَّى الْعَالَمَ الْكَبِيرَ بِالْإِنْسَانِ الْكَبِيرِ

Ya'nî nisbiyyet-i mezkûreden ötürü âlem-i kebîre insân-ı kebîr dahî derler. El-hâsıl insân-ı sagîr ki Âdemdir, Âlem-i sagîr dedikleri gibi. Âlem-i kebîr ki âfâkdır İnsân-ı kebîr dahî derler. Zîrâ ikisi de kalbî ve birbirinin nüshasıdır. Ve mâbeynlerinde fark-ı icmâl ve tafsîl ve sûretledir. Fakat onun için âlem-i kebîri tahkîr eden kendi nefsinî tahkîr etmiş olur. Zîrâ cemî' tafâsîl nefs-i insâniyyeye dâhildir.

*Nüşa-i âdemde [ey dâl âyet-i küberâya] (M. 164/b) bak
Sûret-i Râhmândan mefhûm olan ma'nâya bak*

*Ger nazarda hurde-bîn oldunsa mir'ât al ele
Bir sana bak bir dahî aç gözlerin Mevlâ'ya bak*

*Bir de bakma aks-i mehtâb [yeter sâye] (M. 164/b) gözet
Tut yüzün vech-i semâya gökteki [bedr-i] (M. 164/b) aya bak*

*Ârifin kastı cihân-ârâyadır dâreynde
Tâ ki sen kâh dünyâya geh ukbâya bak*

*Bir tılsım oldur vücûdun Hakkıyâ kıl anı hall
Aç der-i kalbi içinde kenz-i lâ yefnâya bak*

تَمَّتِ الرَّسَالَةُ بِحَمْدِ اللَّهِ تَعَالَى وَ الْمِنَّةِ ١٢٠٢
(Risâle hamd ve minnetle 1202/1787'de bitti)

SONUÇ

Bursevî küçük yaşta eğitim hayatına başlar ve tüm hayatını etkileyecek kalitede eğitim alır. İstanbul'a gittikten sonra Osman Fazlı Efendi'ye tâbi olmasının ardından

tasavvufî eğitimi ciddi bir şekilde devam etmiş ve emsallerine göre genç yaşta, yirmi iki yaşında kendisine halifelik verilmiştir.

Bursevî hayatı süresince Üsküp, Ustrumca, Bursa, Tekirdağ, Şam, İstanbul gibi yerlerde yaşamıştır. Bu şehirlerin zamanında önemli ilim merkezleri olduğunu görüyoruz. Bursevî bu ilim merkezlerinde bulunmanın bereketini yaşamış ve oralarda yaşayan âlimlerle fikir alışverişlerinde bulunmuştur.

Şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin ardından Celvetiyye tarikatı şeyhi olan İsmâil Hakkı, Hakkıyye kolunun da kurucusu kabul edilir. Ancak bu kol sonraki yıllarda devam etmez.

Geniş ilmî alt yapısı olan Bursevî başta tasavvuf olmak üzere tefsîr, hadis, fıkıh, kelam, şiir, gramer gibi farklı dallarda 120'den fazla eserler vermiştir.

Bu eserlerinden biri olan Risâletü'l-Hazarât Bursevî'nin ömrünün son yıllarında kaleme alınmıştır. Risâle vahdet-i vücûd felsefesi kaynaklı olan Hazarât-ı Hams kavramını ele alır. Ünlü Arap âlimi Seyyid Şerif Cürçânî'nin eseri olan Ta'rifât'taki, Hazarât-ı Hams ve İnsân-ı Kâmil maddelerinin Bursevî'nin kendi görüşlerini de açıklayarak şerhedilmesidir.

Hazarât-ı Hams varlığın beş mertebesi anlamındadır. Bu kavram ayrıntı ve örneklerle anlatılmıştır. Gayb-i mutlak, şehâdet-i mutlak, gayb-i muzaf, misâl-i mutlak, insân-ı kâmil sırasıyla bu mertebelerin isimleridir. Bu mertebelerin tanımlarını yaparak âyet hadislerle de destekleyerek açıklar.

Son mertebeye birlikte insân-ı kâmil kavramını da ayrıca ele alan Bursevî insân-ı kâmilin Allah'ın tüm sıfatlarını kendinde topladığını dile getirir. İnsân-ı kâmilin kabûlü Allah'ın kabûlü, reddetmesi Allah'ın reddetmesidir.

İsmâil Hakkı böylece kemâle giden yoldaki mertebeleri tanımlamış ve son noktada da insân-ı kâmil mertebesiyle amaca ulaşabileceğini ortaya koymuş olur.

B. HACI MAHMUD EFENDİ- MİHRİŞAH SULTAN
NÜSHALARINDAN ÖRNEK FOTOKOPİ

بوفیقین باشمہ بردرمانح طومنتا بردوست بنم دامانح
حاجا احمد ملا بنوی یعنی دیکہ دار جو نندہ مزده کھوشت
بر رساله ایدک بنه نالیف اور اولم انک ایله بزده لیلیف
بولولم انده شمع عنبر فوقالمر انده نسیم عبر
اوله بریاد کاررر هانف هیکل آسا کونره روح انف
بوسوز بلا سوزموز دلده قور وارینه درمعد بنده اردما
یا الهی برومقی بیچار کیمیتیمه سادکر مدلتیم نر مار
نیض کلیدت ایلکل انعام نازنه لسنون انقله نر مار
بعده ایلر بیک ساسور کینک بوزارن درر کیمسال
حضرات الخصال لیلیه لحتی
اسمعیل افندی
بسم الله الرحمن الرحیم
فیض ناکلزار نقدیسی شاداب دروضه رسولی
سیراب قلادند نضکره بونقیر شیخ اسمعیل حقی برد
الاسکدری لوزال انداد امن طرفت حضرت البانی
بورجهله نقیند صحیفه تقریر وطره اربزر درف
محرر اولور کینه بوزار توزراچی شعبان سلخنده
القیه ایله دمشق الشامیته هجرت ومدینه اسکدر
طوبله زن اقامت اولدیغده جابت درمد بعض
افزون حضرت عسک لسانتزه اوزره شرفی است
وعل مستکونتی رجا ابتد کلرنده من نطیع رجا من
ارچی نطیع الله رجاه وضو نلتیم حدراً اسعاف
مرام قلندی ریاسته تصد اولندی واسمی سالت

کتاب آردی

ظهوری اولمغله الهیه ابله وصف ابلدی سوال
 اولنورسه که وجود عقده ترتیب بوقدر زبر ترتیب
 ترکیب در ترکیب ابله کثرت داوردهما جواب بود در
 مضمون فایده تجلیات دیک ظهوری ترتیب در ترکیب
 در هر عالمه برده و لکن ریل و طلق اولاد زبر قطع
 و انک تخنده اولاد اهل مراتب سلطانک اطوار
 مختلف و مراتب منوره ده ظهوری ترتیب در و تطبیق باطن
 دخی تا انچه دابدال ابله بویله دما سوال اولنورسه
 حضرت الهیه برینه حضرت خلقیه کربک ابله زبر تجلیات
 مراد وجود استیجاب مراتب مختلف ده ابراز وجود
 انشا عین خارجیه دیک افزاد دما جواب بود که
 ارباب حقایق فائده حق در و خلق مستور در تبیح
 حدیث قدسیده کلیمه کنت کنزاً مخفیاً معنی کنت
 کلمه سنده اولاد ذات الهیه در عبادت در کنت
 مخفی اولد یعنی مرانده عدم ظهوری نیاید و اولاندی
 کندی نه اولاد ابداً در هر دما بی تجلیات مراد ذات
 مخفیة نیک ظهوری که ذات الهیه دما بود ذات
 خلقیه دکلدر زبر ذات خلقیه فی المصنفه برقلد
 شوق در دما استیجاب بربری تعین مخصوص ابله
 تعین اولوب اسما جهندت بری برندنه منار اولت
 هیله ماسی و غیر اطلاق اولنور آنر هیله هویت سار کیم
 برده نیکم زبرد و مرکب نشخصده غیر بدرا ناما معنی
 معنی دما زبر اخصه انسانیه بر برنده وارد دما

رسالة الحضرات اسمعيل حقي انندي
بسم الله الرحمن الرحيم
فيض نأكلنا ارتقديسي شاداب وردضة رسول بهدي
تلاوة فكمك بونفير شج اسمعيل حقي البر وسوي الاكراي
الازال زمدرد من طرف حضرة الباري بوجاهل نقشبند صيغة
تدوير وطره او بزورقة تخير اولو كره بلك بوز او فورا كره
شعبان سلتخده اشارت الهية ايمه صنف الشام دن هجرت
ومدينة الكرا ده طويل زن اقامت اولو وعزده جانب روز
بعض افوان حضرت محمدا لسان تركي اوزن شرحي كنهها اول
منشكلا تني رجا اذكر بده من قلع رضا ومن ارجي فطع الله جانا
مضمون ندين حذرا اصعاف مرهم قلندي وسانته نصدي اولندي
ولهي رسالة الحضرات دنلدي سال الله تعالى ان يجعلني من
اهل قبضه الخاص وينشر فضي بستر الاضال من الحضرات المحي
الالهية حضرات حضرت محمد كره اصلنده عندا بغير اولو بوز
الشعبي معاننده روزان دن كمار دني اولو بكيتم مكانسره حضور
سلام اولو بدي بوجرا اولو مفصودا ايسه اولو حضور دك صاحب خيال

MİHRİŞAH SULTAN NÜSHASI 136/b vr.

وخاصه بساطی تعین اوله ندی لوم ادا ایسه متعبیه تعبدی روکن خوره
 و بساطه لک مالا جسته و اوله ادا با کجا طر فیه مملوک ایدر که تحقیق
 البعته رو قو له مواضعه حضرت تریه معتمد در و کوی مرتبه در حضرت ایل
 تعبدی و نکره بود که الله تعالی نسبت الی جمیع کسب جاهه ایدر علی الفضل
 حاضر و مشاهد در زیر تعبد مخلوقه کور در ان کجور برور عالم الغیب
 و الشها فی الله تعالی خلقدن غایب مخلوقه من هدا اولان طهور که
 جملین بلور و انک علی معلوما تک عند الذات انکشاف و انجا کجور
 ایدر هر علی عن اولان کجور برور که علی العین و عین البین بصفیه
 قدره راسخ اولد قدرن صکر عین و حق راسخ اولوق کو کور زیر با عین
 اولان نور عین کی که اصارک زویننه تفاوت عظیم وارد که حکم کند
 صفت دویت وارد فاما بصرفه انرا ایل بصرفه رقا عامه بریدر و بر
 حضرتین مراد وجود حقان علی الترتیب ظهوری اطلق الهی ایل
 سؤال اولور که وجود حقده ترتیب یوقدر زیر ترتیب ترکیب
 ایدر کتر ایدر وجود جواب بود که مقصود غایت بحلیا بود که ظهوره ترتیب
 تکمیل سلطان ظاهر عالم بر در و کون و کون مطلق اولان و زین علم و انک

تختنه

تختنه اولان اهل مرتبه سده ناک اطوار مختلفه و مراتب مشهوره ظهوره
 ترتیب در و قطب باطن و حق س ترا قطبان و ابدال الی کون سوال اولور که
 حقیقت الیه مرتبه حضرت خلقه کوک ایدی زیر انجا کور مراد وجود مرتبه
 مراتب مختلفه ده ابراز وجود نیست ن عین خاب جسته کور افراز در
 جواب بود که ایدر حقائق فاند حق لها هر وضع کور مرتبه
 یکسره کلور کنت کننا مختلفه کنت کلور کنت اولان نادان الیه
 عیار ندر کون محقق اولد و غی مراند عدم لایور نه مانه در اول کون
 از لا و ایدر ظاهر دوس بحلیا کور مراد ان محققه ناک ظهور ایدر کون
 الیه در و جسته ذرات خلقه دکلا در زیر ذرات خلقه کون
 شوق قدر و ایدر که انما ناک هر بری عین محض ایل معنی اولوق
 جهندن بری بریدن ممتاز اولوق حسب معلوی و غیر اطلاق اولور کجور
 هویت ساری برور دسکیم زید عمر کون شخصه غیر ایدر فاما تحقیق عین ذری
 حضرت ایل مرتبه برنده ایدر در حق جلسته بار و کون ایدر در و ظاهر ایدر
 باطلک اتفاق منافی دکلا در و معناه جمیع نیا تک بری برور غیر ایدر
 دارد در صورتن فقد بعد ایل هر الحاصر کجور بلور کون ایدر در و ظاهر خلق

MİHRİŞAH SULTAN NÜSHASI 137/a-b vr.

BİBLİYOGRAFYA

- ACLÛNÎ, İsmâil bin Muhammed. *Keşfü'l-Hâfâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut, 1988.
- ALTUNTAŞ, Halil, Muzaffer Şahin. *Kur'an-ı Kerîm Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2007.
- ANKARAVÎ, İsmâil Rusûhî, *Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi*, Haz. Mehmet Demirci, Vefâ Yayınları, İstanbul, 2007.
- AŞKAR, Mustafa. *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz Yayıncılık, Ankara, 2000.
- ATEŞ, Süleyman. "Hazarât-ı Hams", DİA, Türkiye Diyanet Vakfı, c. XVII. s.115-116.
- BAYRAKDAR, Mehmet. *İslâm Felsefesine Giriş*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.
- BURSEVÎ, İsmâil Hakkı. *Celvetiyye Yolunda Silsilenâme*, Haz. Bedia Dikel, Özdiç Matbaası, İstanbul 1981.
-, *Kitâbü'n-Netice*, Haz. Ali Namlı, İmdat Yavaş, I-II, İnsan Yayınları, İstanbul, 2007.
-, *Muhtasar Rûhü'l-Beyân Tefsîri*, Haz. Muhammed Ali Sabûnî, Damla Yayınevi, İstanbul 2002.
-, *Risâletü'l-Hazarât*, Süleymâniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, 189.
-, *Risâletü'l-Hazarâti'l-Hams*, Süleymâniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 2260.
-, *Rûhü'l-Mesnevî*, Haz. İsmâil Güleç, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.
- CEBECİOĞLU, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul, 2004.
- CEVİZCİ, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.
- EI-CÎLÎ, Abdulkerîm. *İnsân-ı Kâmil*, çev. Abdulaziz Mecdi Tolun, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rifât*, çev. Arif Erkan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.

- DEMİRCİ, Mehmet. *Sorularla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Damla Yayınları, İstanbul, 2001.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2008.
- EMİROĞLU, İbrâhim. *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Asa Kitabevi, İstanbul, 1999.
- GÜMÜŞ, Sadreddin. “*Cürcânî, Seyyid Şerîf*” DİA, Türkiye Diyanet Vakfı, c.VIII. s.134-136
- GÜZEL, Abdurrahman. *Dinî- Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
- HÜDÂYÎ, Aziz Mahmud, *Divân-ı İlâhiyât*, Haz. Mustafa Tatcı, Musa Yıldız, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- KARA, Mustafa. *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler*, I-II, Sır Yayınları, Bursa, 1993.
- KÂŞÂNÎ, Abdürrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirci, İzYayincılık, İstanbul, 2004.
-, *Te’vilât-ı Kâşânî*, Haz. Ali Rıza Doksanyedi, M. Vehbi Güloğlu, Kadioğlu Matbaası, Ankara 1987.
- KILIÇ, Mahmut Erol. “*İbn Arabî*”, DİA, Türkiye Diyanet Vakfı, c.XX., s.501.
- KONUK, Ahmet Avni. *Fusûsu’l-Hikem Tercüme Şerhi*, I-IV, Haz. Mustafa Tahralı, Selçuk ERaydın, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1989.
- KUŞEYRÎ, Abdulkerîm. *Kuşeyrî Risâlesi*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003.
- NAMLI, Ali. *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı- Eserleri- Tarikat Anlayışı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001.
- “*İsmâil Hakkı Bursevî*” , DİA, Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXIII. s.102-106
- PAKALIN, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1971.
- ULUDAĞ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınları. İstanbul, 2001.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, Cağfer Karadaş. “*İsmâil Hakkı Bursevî*”, DİA, Türkiye Diyanet Vakfı, c.XXIII. s.108-110.

YAZICIOĞLU, Mehmet. *Muhammediyye*, Haz. Âmil Çelebioğlu, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1975.

YURTSEVER, M. Murat. “İsmâil Hakkı Bursevî”, DİA, Türkiye Diyanet Vakfı,c.XXIII. s. 107-108.

İNTERNETTEN

MUHAMETOV, İ., “Tatar Türk Edebi İlişkilerinde Yazıcıoğlu Mehmet”, http://www.yagmurdergisi.com.tr/konu_goster.php?konu_id=1612&yagmur=bolum2&sid=32&kat=12, (07.11.2009)